

ՊՈՆՏՈՍԻ ՀԱՅԵՐԸ

ԱՅԻՆԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ՏՐԱՊԻՋՈՆՆԻ¹⁾

ԴԻՐՔ, ԿԼԻՄԵՅ, ՕԴ, ԵՒ ԱՅԼՆ

Րապիզոնի արդի վիլայէթը՝ որ ընդհանրապէս ծմակային, հիւսիսահարաւոր ամուր երկիր մէ, կը ձևանայ Սև ծովու հարաւային եզերքը չըլթայաձև պատուր բարձր ու դժուարուտ լեռներէ, խորին և նեղ ձորերէ ու խոխոմներէ ե մեծամեծ ու մթին անտառներէ։ Իր մէջ կը պարունակէ շատ մը փոքր գետեր և գետակներ, և երկու սահմանաժայրերն ալ երկու հզօր գետեր, այն է Աճրոխ և Ալիս։ Վիլայէթի ամենէն լայն տեղը երեք օրուայ ճանապարհէն աւելի չէ։ Իսկ երկարութիւնը

¹⁾ Այս տեղագրութիւնը պատրաստուած է 1870 թուին, այս պատճառով ներկայիս համապատասխանել չէ կարող ի հարկէ ամբողջովին։

քսանէն աւելի, որ արեւելեան կողմէն Ռուսի սահմանազլխէն կրսկսի և ծովեզերքով մինչև Սենոպի մօտերը՝ Ալիս գետ կը հասնի. և շատ մը դայմագամութեանց և միւտիւրութեանց կը բաժնուի. Տրապիզոն քաղաքը այս վալիութեան կեդրոնը՝ դէպ ի արեւելեան կողմը ծովեզերքը կը գտնուի. Գլիմայն մէկ երկու գաւառներէ զտտ, ինչպէս են Արզուլն և Գիւմիշխանէ, ընդհանրապէս խոնաւ է՝ մեծամեծ անտառներու և ծովու պատճառաւ. և ծովեզերքները բարեխառն, ուր բիշ անգամ ձմեռը հազիւ քանի մը օր ձիւն կընստի. Օդը ամառ ատեն բարձրերը, լեռնային մասը շատ անգամ մառախլապատ և թօնուտ է. բայց առողջ և անվնաս. իսկ ծովեզերքը՝ բաց ու ջինջ, սակայն ընդհանրապէս վատառողջ և վնասակար է:

ՀՈՂ, ԲՈՒՍԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՆՔ ԵՒ ԲԵՐՔ

Բոլոր վիլայէթի հողը՝ չեմ կրնար գիտնալ թէ քանի մասին մէկը մշակուած է, և որչափ ալ մշակելի կը գըտնուի, վասն զի ասիկա բաւական դժուարութիւններ ունի և ճիշդ հաշիւներու կրկարօտի, սակայն սա յայտնի է որ բոլոր երկիրը տեսակ տեսակ հանքերու և բուսաբերութեանց մասին ընդհանրապէս հարուստ է. այսուամենայնիւ թէ հանքերը և թէ երկրին մշակութիւնը երեսի վրայ ձգուած ըլլալուն՝ երկիրը անկերպարան, բերրը կարելի եղածէն խիստ նուազ՝ թէ տեսակաւ և թէ քանակութեամբ. Բոլոր ժողովուրդն ալ ընդհանրապէս յետին արքատութեան և կարօտութեան մէջ կը գտնուի այսօր՝ թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս:

Թէպէտ ընդհանրապէս խօսելով բոլոր վիլայէթի ժողովուրդը այս վիճակին մէջ է. սակայն վիլայէթի զըլխաւոր քաղաքին կից գտնուող գաւառները որ պէտք էր միւսներէն ալէկ վիճակ ունենային՝ կերպով մը անոնցմէ

աւելի թշուառ են: Այս դաւառներն են, Աղճապատ, Մաշկա և Երմուրա կամ Գովաթա, որոնց մէջ բաւական հայեր ալ կը գտնուին թշուառ վիճակի մէջ: Ուստի խօսքերնիս մասնաւորելով՝ նախ այո երեք գաւառաց մասնաւոր դիրքին, երկրին որակիսութեանը, պտղաբերութեանը, ժողովրդեան կեանքին ու ասլուստին վրայ խօսինք ընդհանրապէս, և ասլա մեր ազգայնոց ազգային, կրօնական և ուսումնական վիճակին վրայ:

Յիշեալ երեք գաւառաց ծովեզերքը միացած տեղը կը գտնուի Տրապիզոն քաղաքը. քաղաքին արևմուտքը Աղճապատ դաւառն է, որուն զլսաւոր տեղն է քաղաքէն երեք ժամ հեռու Փլադանա կոչուած ծովեզերեայ գիւղաքաղաքը. Տրապիզոնի հարաւային կողմն է Մաշկա. և իր գլխաւոր տեղն է ձէվիլիք աւանը, որ վեց ժամ հեռու է քաղաքէն. իսկ արևելքը՝ Երմուրա, որու զլսաւոր տեղն է Գովաթա ծովեզերեայ աւանը, երկու և կէս ժամ հեռու քաղաքէն: Ասոնց երեքն ալ ծմակային, լեռնային, ապառաժոտ, դժուարուտ, խորաձոր, բաղմաձոր, անտառային և ամուր դաւառներ են. հարաւային կողմէն Պոնտական բարձր լեռներով և հիւսիսային կողմէն Սև ծովով պարսպուած: Այս երեք դաւառները միշտ միացեալ կերպով սլիտի առնենք այս գրութեան մէջ: Այս երեք կից դաւառներու ամենէն լայն մասը տասը ժամէն աւելի չէ. իսկ երկարութիւնը ծովեզերքով տասնհինգ ժամի չափ է:

Գաւառիս մէջէն ծովը թափող գետերը հետեւեալներն են. որոնք բոլորն ալ Պոնտական լեռներէն սկսելով՝ աւելի մեծ չեն. Աղճապատի գետերը Փլատանայի ե Տրապիզոնի մէջ տեղը ծովը կը թափին, որ է Կալանիմա և Սէրա. Մաշկայի գետը Տրապիզոնի մօտ արևելեան կողմը ծովը կը թափի, որ է Տէղէրմէն տէրէսի և միւսերէն մեծ է. Տրապիզոնի երեք ժամի մօտ արևելքը՝ ծովը կը

Թափի Գուլաթա կամ Չանա տէրէսի. անոր ալ կէս ժամ արևկըը՝ Տըռնա գետը, Գուլաթա գաւառի արևելեան ծայրը՝ Տրապիզոնի 7 ժամ հեռաւորութեամբ ծովը կը թափի Եամպօլի մեծկակ գետը. Եամպօլի գետի ծովը թափած տեղէն Սիւրմէնէ ծովնդրեայ աւանը մէկ ժամ է:

Գաւառիս կլիմայն խոնաւ է և ծովեզերքը բարեխառն. Հարաւային՝ լեռնային մասին օդը ամառը գրեթէ միշտ միգապատ և անձրևոտ է. սակայն ցուրտ ու առողջ, իսկ ծովեզերքինը՝ ընդհանրապէս պարզ և ջինջ, սակայն տաղնապեցուցիչ տար ու վնասակար. Լեռնային ու ծովեզերեայ մասերուն մէջ տեղը դտնուած գիւղերու օդը խիստ աղնիւ, զով ու առողջարար է. ասոր համար քաղաքացիք ամառը այս գիւղերը կերթան, և ընտանեօք քանի մը ամիս կը կենան. մանաւանդ քաղաքը փոխադրական խլտ պատահած ատենները: Գաւառիս տիրող վնասակար հովը՝ հիւսիսային արևմտեանն է, որ թէ ծովը դտնուող նաւերու և թէ դարնան ատենները երբեմն գաւառիս մշակութեան ալ մեծամեծ վնասներ կը պատճառէ. նոր բոյսերն ու պտղատու ծառոց ծաղիկները և երբեմն ծիւերն իսկ ուռուցանելով:

Այս գաւառաց երկիրը, ինչպէս ըսինք, լեռնային և ապառաժուտ ու անտառային մասերէ կը բաղկանայ. տեսակ տեսակ հանքերու, երկաթի, պղնձի և արծաթի նըշաններ ալ պակաս չեն երկրին այլ և այլ կողմերը, սակայն պղնձինը՝ ամենէն աւելի է. քանի մը տարի առաջ Գուլաթայի Ուզ գիւղին մէջ պղնձի հանք մը դեռ կը բանէր. սակայն հիմա բոլորն ալ երեսէ ձգուած ու մոռցուած են. և երկիրն ալ այս հարստութենէն զրկուած է իսպառ:

Թէպէտ այս երեք գաւառաց հողը վալիութեան ուրիշ շատ գաւառներու հողէն սակաւ ինչ նուազ բուսաբեր է, շատ գործածուած և տկարացած ըլլալուն պատ-

ճառաւ, սակայն եթէ պարտուպատշաճ կերպով խնամք տարուի, նորէն մեծ հարստութիւն կրնայ ձեռք բերուիլ, տեղին նեղութիւնն ու հողին ծերութիւնը արհեստն ու զօրութիւնը կրնան լցնել, եթէ դիտութիւն, դրամագլուխ և աշխատութիւն ըլլայ. և եթէ կառավարութիւնն ալ քիչ մը աւելի խնամք տանի երկրագործութեան:

Բոլոր երկրին մակերևոյթը ի բաց առեալ ժայռուտ մասերը՝ մշակութեան նկատմամբ չորս զլխաւոր մասերու կրնայ բաժնուիլ, որոնք ժողովրդեան ապրուստի գլխաւոր միջոցները կամ աղբիւրները կը համարուին, որք են՝ անտառ, արօտ, ծառատտան և անդաստան, որոնց վրայ քիչ մը երկար խօսենք և տեսնանք թէ ժողովուրդը ասոնք ինչպէս կը դործածէ ու կը խնամէ:

Ա Ն Տ Ա Ռ

Անմիջապէս Սի ծովու հարաւային եզերքէն սկսելով աստիճանաբար բարձրացող Պոնտական ահարկու լեռանց բազուկները՝ Խաղտեաց սահմանազուխները իրար աղխադիտելով, Տրապիզոնի և Գարնոյ արդի վալիութեանց մէջ տեղի հզօր և երկայնաձիգ դօտինները կը ձևացնեն: Այս դօտիներու հիւսիսային, ծովահայեաց երեսը ընդհանրապէս անտառային է. սակայն այս անտառները օրըստօրէ խիստ զգալի կերպով նուազելու վրայ են՝ առանց մէկու մը հոգը ըլլալու: Յայտնի նշաններով կը տեսնենք և ծերերէն ալ կլսենք որ Պոնտական լեռանց ամենէն բարձր կատարներն իսկ, որ Գաղըքը կը կոչուին, հսկայ ծառերու խիտ անտառներով ծածկուած են եղբի առաջ, որոնց միայն արմատները տեղտեղ կ'երևան հիմա: Այս անտառներուն մէկ մասը ժամանակաւ բանուած տեսակ տեսակ հանքերու պատճառաւ սպառեր է. իսկ մեծագոյն մասը շատ տարիներ առաջ աշնանային ժամանակ մեծ

խանձ մը խնայով՝ քանի մը շտապած ի՞նչու է կը լաիէ և շատ մը մեծամեծ անտառներ մոխիր կը դարձնէ, որ ապա կամ տեղւոյն ցրտութեանը պատճառաւ անտառ չհասնելուն և կամ մատաղ տունկերը կենդանիներէն ստէպ ճարակուելուն՝ հիմա յիշեալ լեռանց կատարները բոլորովին լերկ մնացած է։ Լեռանց ծովահայեաց երեսի անտառներն ալ երեսուն տարի առաջ շատ խիտ և տարածուած էին. և անմիջապէս ծովեզերքէն սկսելով մինչև լեռանց կտտարներուն կը մօտենային։ Բայց սակայն հիմա այն անտառները ծովեզերքէն քանի մը ժամ վեր բարձրանալէն զատ՝ հսկայ անտառներ ու լաւ տեսակ ծառերն ալ խիստ պակսած են, մանաւանդ Տրապիզոնի շուրջը։ Վասն զի այս տեղերը անտառը շինականին գրեթէ արտը կամ մատանը եղած է, զիշեր ու ցերեկ փայտ, ատաղձ և ածուխ կընէ, կը ջարդէ. և ի՞նչ անխնայ, մայրխի մը համար շատ անգամ հսկայ ծառ մը կտրել և ձգել երթալով. և ինչո՞ւ համար. վասն զի անտառները երկու կարգ կը բաժնուին, մէկը տներու շուրջը՝ մասնաւորաց սեպհակա-նութիւնը, որ խիստ քիչ է. իսկ միւսը զիւզերու սահմանին մօտ, լեռնային մեծ անտառները, որ ամբողջ զիւզերու սեպհականութիւնը համարուած է՝ հին հեօճէթնե-րով, և շինականին իր առանձին սեպհականութիւնը չէ, որ խնայէ. ասկէ զատ՝ լեռանց կատարներուն մօտի անտառներն ալ ընդհանրապէս տէրութեանն է. անոնց ալ գրեթէ տէր ու պաշտպան չկայ։ Եթէ անտառ չդառնուած երկիրներու փայտի նեղութեանը և անտառաց եղած խնայութեանը տեղեակ ըլլային մեր շինականները, ան ատեն կարելի էր որ իրենք ալ այս անտառներուն քիչ մը խնայէին. կամ թէ իրենց տներուն մօտ նոր և օգտակար անտառներ հասցնելու հոգ տանէին։ Ուրիշ հեռաւոր երկիրներ անտառ հասցնելու համար՝ նաւերով մայր փայտի սերմ կը տանին ասկէ. սակայն մեր շինականը չը

գիտեր և չ'ուզեր համոզուիլ թէ կարելի՞ բան է ցանկնով անտառ կամ թթենաստան հասցնել և օգուտ բաղել. և թէ անտառի տերւնները ժողովել և արտի վրայ տարածելով արտը զօրացնել. Ուստի անտառաց այսպէս անխնամութիւնը քիչ տարիէն գիւղացին անհաց և բաղաբացիւն անփայտ թողուլ կըսպառնայ. Սակայն այս անխիղճ դահիճները այսչափով ալ գոհ չ'ըլլալով՝ ոմանք ծովեզերեայ օղին վնասակարութենէն փախչելով և ոմանք ալ իրենց կենդանեաց արօտ գտնալու պատճառաւ՝ ամրան ամիսները յիշեալ լեռանց կատարները (եայլա) ելած ատեննին՝ հոն ալ երեք ամիս իրենց սովորական անգթութիւնը ի գործ դնելով՝ այն կողմէն ալ քիչ տարուան մէջ քանի մը ժամ տեղ դէպ ի վար իջուցին անտառները, և եթէ այս վնասակար ընթացքը այսպէս անարգել շարունակուի՝ քանի մը տարիէն փայտի պակասութիւնն ու սղութիւնը քաղաքիս մէջ պիտի սաստկանայ, որ արդէն իսկ բաւական զգալի եղած է. և թերևս ան ատեն դարմանի մը նայուի. բայց ալ ժամանակը անցած ըլլալով՝ օգուտ չ'պիտի ընէ. Այս շինականները գիւղերու սահմանակից ջարդուած անտառաց տեղերը խոտ կը ցանեն, քանի մը տարի (չայեր) կամ արտ կ'ընեն, և այնուհետև բարձրի անտառաց հողը ընդհանրապէս ցուրտ և սակաւաբեր ըլլալով՝ կը մնայ անպիտան կորդ և լերկ, խոտ անգամ չ'բուսցնելով, թէ անտառ տնկելու սովորութիւն ըլլայ՝ ժամանակ մը ետքը վաճառականութեան մեծկակ դուռ մը կ'ընայ բացուիլ ժողովրդեան առջին. վասն զի պիտի կրնան թէ ընտիր թթենաստաններ ունենալ, և թէ ընտիր օսոսախի, հաճարիի (կիւկէն), մաշկ մրգենիի (քեսթանէ), ընկուզենիի և ուրիշ շատ տեսակ ընտիր փայտերու և պտղատու ծառոց անտառներ ունենալ, և շատ ոտակ շահիլ անոնցմէ, քանի որ երկիրը ծովեզերեայ է. Այս մասին Սոխումի և Չէրքէզիայի անտառաց մասին

Ռուսիոյ կառավարութեան բռնած ընթացքը մեզի խնայողութեան մեծ դաս մը կրնայ համարուիլ:

Ա Ր Օ Տ

Այս գաւառաց մէջ կենդանեաց բնական արօտ խիստ նուազ է. և այս պատճառաւ կենդանի պահելու ալ մեծ դժուարութիւն կայ. արուեստական մարդ խիստ քիչ կայ. և այն բարձր տեղերը, ուր հողը ոտորին է և կամ տեղը ցուրտ ըլլալով ուրիշ բերք չ'հասցնէր: Առուոյտի և ուրիշ ընտիր խոտի տեսակներ ցանել սովորութիւն եղած չէ և չեն գիտեր. անտառներուն շատերն ալ ընդհանրապէս շատ խիտ և խիստ փշալից, որ որթի նման բոլոր անտառը ներսէն ու դուրսէն կը պատեն. անանկ որ անհնարին կըլլայ կենդանի մէջը մտնել. թող թէ չրջել ու արածել. Արօտի նեղութեան պատճառաւ ամառը երեք ամիս կենդանիները լեռները կը տանին արածելու համար, որ շատ անգամ ալ տեսակ տեսակ տաքափոխիկ ակտերով կը ջարդուին. և զարնանային ու աշնանային ամիսներն ալ իւրաքանչիւր ոք իր կենդանիները իր տանը շուրջը կարածեցնէ, ուր կենդանին կիսափոր անգամ չ'կրնար ըլլալ. վասն զի գրեթէ ամեն օր միկնոյն բոյսին արմատը կը կրծէ կենդանին՝ երկրպագործը արածեցնելու բաւական երկիր և ուտեցնելու պատրաստի բան չ'ունենալուն համար. և այս կերպով կենդանին ինչ սնունդ պիտի առնէ և ինչ օգուտ պիտի կրնայ մատակարարել իր տիրոջ: Ձմեռն ալ քիչ մը հասարակ չոր խոտով, և քիչ մ'ալ (լազուտի) ցօլունով և տերևովը կենդանիք խաբսբուելով՝ լերկ կաշիով և չոր ոսկրով միայն գարունը կ'ողջունեն: Այս երկիրներ կենդանեաց պարտութիւնը՝ մանաւանդ կովերունը՝ բացառութիւն կը համարուի. նոյնպէս ալ եզ, ձի և ոչխար պահելը, ձի-

Նականին կենդանական հարստութիւնը ընդհանրապէս 2 - 3 կով և 1 - 2 ալ հորթերէ կը բաղկանայ. սակայն քանի մը տարին անգամ մը ցաւը կուղայ և զանոնք ալ կը տանի. Կովերը արածելու համար նախորդ չին գործածեր այս երկիրները. վասն զի իրենց տները խիստ ցրիւ են և ընդարձակ արօտավայրեր ալ չունին. Կովերուն իւղը հաղիւ թէ իրենց կը բաւականանայ՝ եթէ ուտեն. սակայն յաղրատութենէ ստիպեալ՝ միշտ մէկ մասը ծախելու կը պարտաւորին. Ուրիշ երկիրներու նման կենդանի տածելով, կով և կամ եզներ հասցնելով և ծախելով վաճառի չեն կրնար ընել երբէք. սակայն եթէ երկիր պարարտացնել և զօրացնելու և տեսակ տեսակ օգտակար խոտեր ցանելու միջոց և գիտութիւն ունենան՝ կրնան բաւական ստակ ձեռք բերել այս կերպով ալ:

Ե Ա Ռ Ա Ս Յ Ա Ն

Զինականը երկու տեսակ ծառերէ արդիւնք կը շահի. անտառայիններէ և պտղատուներէ. Արդէն ինչպէս ըսինք մեծամեծ անտառներէ զատ՝ տներու մօտ փոքր անտառակներ ալ կան՝ մասնաւորաց սեպհական. յորոց իրենց տանը վառելու փայտը հոգալէ զատ երբեմն կը տրելով քաղար ալ կը տանին ծախելու. բայց ասոնք օր ըստ օրէ պակսիլ և սպառելու վրայ են, և քաղարին երկու և երեք ժամ դիւպեր ընդհանրապէս այս փոքրիկ հարստութենէն զուրկ են. Զինականը տեսակ տեսակ պտղատու շատ մը ծառեր և որթեր ալ ունի. որոնք իր կալուածին այլ և այլ կողմերը, արտերու և անտառներու մէջ կամ շուրջը ցան ու ցիր վիճակի մէջ՝ և ոչ թէ ուրիշ երկիրներու այգեաց նման ամփոփ և կարգաւ ու կանոնով տնկուած են. Ասոնք՝ թէ անտառ, թէ պտղատու ծառ և թէ որթ բնաւ տարբերութիւն մը չ'ունին վայրի

և անպաշտպան անտառներէ, ճիշդ անոնց պէս անխնամ,
և անդարման բնական վիճակի մէջ մնալով, միայն Գո-
վաթա գաւառին մէջ կաղնուտներու (փընտըրըք) թիչ մը
խնամք կը տարուի՝ գաւառին գլխաւոր բերքն ու ժողո-
վրդեան ապրուստը մասամբ մը անկէ գոյանալով: (Կաղ-
նուտները թիչ մը կանոնաւոր կերպով տնկուած, իրարմէ
վեց կամ եօթը րայլ հեռու եօթը ութը տունկը ի միա-
սին մէկ փոսի մէջ տնկելով, և ամեն տարի կը յօդեն և
տակերնին կը մաքրեն փուշերէն): Իսկ միւս պտղատու
ծառերէն խիստ քիչ օգուտ կը քաղեն, մանաւանդ քա-
ղաքէն հեռու գտնուող գիւղերը, որոնք ոչ պտուղները,
և ոչ ալ անոնցմէ արհեստաւոր բան մը կազմելով՝ կրնան
քաղաք բերել ու քանի մը դահեկան շահել. սակայն թա-
շերը միւսերուն հաւասար և թերևս աւելի ալ կուտան,
թէ պտուղ եղած և թէ չ'եղած տարիները: Այս գաւա-
ռաց մէջ բոլոր պտղատու ծառոց համար սեպհականուած
տեղը երկրին բովանդակութեան հազիւ մէկ հարիւրորդը
կ'ըլլայ, և թերևս ալ թիչ, այսինքն $1/120$:

ԱՆԴԱՍՏԱՆ ԿԱՄ ԱՐՏԱՎԱՅՐ

Ինչպէս որ դաշտային երկիրներ կալուածոց մեծ
մասն արտերէ կը բաղկանայ, նոյնպէս չէ այս երկիրնե-
րը. այլ ընդհակառակն. այստեղ արտերը կալուածոց
ամենէն փոքր մասը կը կազմեն. վասն զի չեմ կարծեր թէ
բոլոր երկրին տարածութիւնը մէկ հարիւրորդ մասը
կրնան բռնել: Ասոր պատճառը երկրին մակերևութին
խիստ խորտուրորտ ըլլալն ու ջրային ազդեցութիւնն է,
որ զործուած երկրին մշակելի ընտիր հողը քանի մը տա-
րուան մէջ հեղեղներէն կ'ողողուի և հեռզհեռէ ձորերը
կ'իջնայ. և արտին մէջ տեղերը լերկ քար կամ այնպիսի
կարծր հող մը կը մնայ, որ մշակելի ըլլալու համար մեծ

աշխատութիւն, արհեստ և դրամագլուխ կ'ուղէ. և այսպէս օրըստօրէ արտերը կը պակսին՝ նոյնպէս և ցանուած մարգերը, ու անոնց տեղերը լերկ ապառաժ կամ վիշալից խոտան մնալով՝ աղքատ և տգէտ երկրագործը մտատանջութեան և հոգերու մէջ կը ձգեն. Երկրին ծովեզերեայ մասը՝ նոյնպէս և ձորերը աւելի պտղաբեր, կրային, աւաղխառն և դեղին կաւերէ, թեթեւ ու տաք հողերէ, իսկ բարձրերը ասոնց հակառակ ցուրտ, ծանր և անբեր հողերէ կաղմուած է, թէպէտ տեղ տեղ ալ անտառային պարարտութիւն կը գտնուի. Այս երեք գաւառաց մէջ՝ հողի ազնուութեան մասին, Աղճապատը առաջին է, նոյնպէս մշակութեան ալ, Երկրորդ է Գովաթա և և Երրորդ Մաջկա, որ աւելի լեռնային է և ծովեզերքը բնաւ մաս չունի:

Բ Ե Ր Բ.

Այս երկիրը ծովեզերեայ ըլլալով՝ վաճառականութեան խիստ յարմար է, բայց երկրին բերքը խիստ նուաղ է հիմա՝ քանի որ կրնայ շատ արտադրել. Արդի բերքն է գլխաւորապէս լազուտ, լուբիա տեսակ տեսակ, թիւթիւն, կաղին, գետնախնձոր, աղնիւ իւղ, մեղրամոմ, թթան, ձիթապտուղ, ձէթ անուշ, մետաքս՝ խիստ քիչ բայց աղնիւ, կանեփ, բուրդ, լիմոն, տանձ և խնձոր և գինի նուաղ՝ որթածաղիկին պատճառաւ, որ 12 տարիէն իվեր որթերը գրեթէ չորցուց. Հիմակու հիմա միայն կաղին, լուբիա, քիչ գետնախնձոր, բաւական թիւթիւն, իւղ և թթան երկրէն դուրս այլ և այլ կողմեր կը հանուին. իսկ միւսերը մէկ մասին անգամ չեն բաւեր. զոր օրինակ, լազուտ, գէյթիւն և թիւթիւն՝ որ այլ և այլ հեռաւոր երկրներէ կը բերուին խիստ մեծ քանակութեամբ. Թող քաղաքին ցորենը, Սակայն եթէ օրինաւոր կերպով հոգ տարուի

երկրագործութեան՝ (լազուտէն) դատ՝ միւսները կարելի է մեծ քանակութեամբ երկրէն դուրս հանելէ յետոյ, խիստ մեծ քանակութեամբ ալ ազնիւ մետաքս, դինի, ձէթ ազնիւ, լիմոն նոյնպէս ազնիւ. տորոն և այլն ալ արտադրել, որով վաճառականութիւնը կը դարձանայ և գաւառն ալ տէրութեան ընտիր ու պտղաբեր գաւառներէն մէկը ըլլալով՝ թէ ժողովրդեան և թէ տէրութեան մեծամեծ օգուտներ կրնայ հասցընել:

Բայց սակայն տգիտութեան և ծուլութեան գործերը դարմանալի են. վստն զի Ալճապատի մէջ այսօր առատ և ընտիր թիւթիւն կ'եղլէ, որ մեծ քանակութեամբ ոչ միայն Թիֆլիս, Թալլան՝ այլ և մինչև Լոնդոն կ'երթայ. սակայն միւս գաւառներու մէջ թիւթիւնի թուփ մը անգամ չ'տեսնուիր. նոյնպէս Գովաթա գաւառը առատ կաղին կ'արտադրէ, որ մինչև Թալլան, Եգիպտոս և ուրիշ հեռաւոր երկիրներ կը տարուի. սակայն միւս երկու գաւառներու մէջ անոր տունկը անգամ հազիւ կ'երևի. նոյնպէս պէտք է իմանալ նաև ձէթի, մետաքսի և խաղողի և բրինձի և այլոց մասին ալ: Ինչո՞ւ այս այսպէս ըլլար, քանի որ կլիմայն մէկ, օդը մէկ, հողը և այլն ամենը միևնոյն՝ ու բերքը նոյն չ'ըլլայ: Ահաւասիկ տգիտութեան չար խտրութիւններն ու սահմանները, զոր կը դնէ միևնոյն գաւառի, միևնոյն գիւղի և միևնոյն արտի մէջ ալ: Այսպէս են վիլայէթիս միւս բոլոր մասերն ալ, որոնք ընդհանրապէս յիշեալ բերքերուն ամենն ալ առատութեամբ կրնան արտադրել. բայց սակայն այսօր կամ ամենևին չեն արտադրեր և կամ խիստ նուազ ու ստորին տեսակէն: Բամալակի վրայ չեմ խօսիր՝ այս երեք գաւառաց նեղութեանը նայելով, սակայն կլիմայն կրնայ խիստ մաքուր բամալակ արտադրել, ինչպէս Մուսլիս Էմին փաշայի երկամեայ փորձէն տեսնուեցաւ: Գաւառիս լեռնային ըլլալուն համեմատ որսի կենդանիք, աղուէս և այլն առատ

չեն. և հետզհետէ ամեն տեսակներն ալ սպանուելով՝ պակսելու վրայ են:

Բ Ն Ա Կ Ի 2, Լ Ն Զ Ո Ի:

Այս երեք գաւառաց ընակիչք՝ ինչպէս նաեւ բոլոր վիլայէթիս ալ, երեք ազգերէ միայն կը բաղկանան, Հայ, Յոյն և Թուրք, բոլոր վիլայէթիս մէջ ընդհանուր գործածական լեզուն՝ գաւառական Թուրքերէնն է. յայց Հայք և Յոյնք բոլորն ալ իրենց ազգային լեզուն գիտեն և ամեն տեղ ալ կը գործածեն. իսկ Թուրքերը մասնաւոր լեզուներ ալ կը գործածեն այլ և այլ գաւառներու մէջ՝ իրրեւ մայրենի սեպական լեզու, զորօրինակ, Պաթումի բովանդակ գայմազամութիւնը, որ արեւելեան կողմէն, Ռուսի սահմանադիտէն մինչև Ճորոխ դետ 12 ժամ ծովեզերք ունի, որուն մէջ է նաեւ Պաթում, երկուք ալ լեռնային մեծ գաւառներ ունի, Աճարա և 'Լիվանէ' որուն մէջ կը գտնուի Արդուին քաղաքը, այս գաւառաց բոլոր ընակիչները իրենց ազգային լեզուն, վրացերէն կը խօսեն: Լադիստանի կամ Խոփէի գայմազամութիւնը, որ Ճորոխէն սկսեալ մինչև Քէրմէր 20 ժամ ծովեզերք ունի, և որուն դիտաւոր աւաններն են՝ Խոփէ, Արխաւա և Աթա, բոլորն էլ իրենց ազգային Մ'նկուլի (Յզերք) լեզուաւ կը խօսին: Աթենայէն 12 ժամ հեռի լեռանց հարաւային կողմն է ամուր դիրքով Համչէն հայախօս մեծ գաւառը, ուր հիմա հազիւ քսան տուն հայ կը գտնուի քահանայով մը Էլէհովիտ գիւղի մէջ: Նոյնպէս Տրապիզոնի 12 ժամ արեւելքը Դարատէրէի մէջ քանի մը հազար ընտանիք և Նամազլիի ձորոյն մէջ Գլըճլը, և այլն գիւղերը. Ուզի գաւառակի մէջ ալ քանի մը գիւղ բոլորն ալ գաւառական մարուր հայերէն կը խօսեն: Տրապիզոնի արեւելքով 12 ժամ հեռի Օֆ գաւառի և Տրապիզոնի արեւ-

մտեան կողմը Թոնես գաւառի բնակիչք բոլորն ալ մաքուր յունարէն կը խօսեն. այնպէս որ թէ հայք և 'թէ Յոյնք իրենց բրիւտոնեայ ազգայիններէն ազէկու զուտ պահած են իրենց ազգային գաւառական լեզուն. և ասոնցմէ կան շատեր՝ որոնց ընտանիքը թուրքերէն չեն գիտեր. Ասոնցմէ ոմանք Ֆիթէի ժամանակէն և ոմանք քիչ մը ետքը, իսկ հայ տաճիկք անոնցմէ ետքը՝ գրեթէ 180 տարիէ 'իվեր բռնութեան պատճառաւ հետզհետէ տաճիկացիք են.

Բ Ա Ր Բ.

Ծերերը թէև ընդհանրապէս ըմբոստ, կռուասէր, աւաղակարարոյ, խորամանկ և ռխակալ էին, այսուամե. նայնիւ աշխատասէր, ժիր, աշխոյժ, ճարպիկ, ազատասէր, բաջ, չարքաշ և հայրենասէր ալ էին. միով բանիւ, լեռնականի մը ամէն ձիրքերով զարդարուած. կրօնասիրութեան մասին ալ մոլեռանդ. Իսկ հիմա այս լաւ յատկութիւնները սլակսած և սլակսելու վրայ են օր ըստօրէ. սակայն գէշ ձիրքերու վրայ մեղկութիւն և դանդաղկոտ ծուլութիւն մ'ալ կ'աւելնայ. հիները օտարութիւն չէին գիտեր գրեթէ. իսկ հիմա ժողովրդեան յաճախ 'ի Ռուսիա և 'ի Կ. Պօլիս երթեկութիւնը՝ բաւական մեղկութեան պատճառ եղած է իրեն. և ասով մեծ քաղաքաց յատուկ և սեպհական եղած մեղկացուցիչ մոլութիւնները՝ լեռներն ալ սկսան երենալ. Կերպով մ'ալ այս օտարութեան արդիւնքն է որ ազդի և տէրութեան վնասակար գաղթականութիւններ ծնունդ կ'առնուն այլ և այլ կողմեր. զորօրինակ Կիւմիշհանէի դայմադամութեան մէջէն բանի մը տարի առաջ բանի մը հարիւր Յոյն ընտանիք գաղթեցին 'ի Ռուսիա. նոյնպէս տարի մը առաջ ալ Պաֆուայէն դարձեալ 'ի Ռուսիա գաղթեցին բանի մը հարիւր Յոյն ընտանիք. և եթէ քիչ մը թոյլտուութիւն ըլլար՝ մի-

Թէ ճանիկէն ու Տրապիզոնէն և անոր զիւղերէն ալ արդէն քանի մը հազար տուն հայք և Յոյնք, Թերևս Թուրքեր ալ, գաղթած չ'պիտի՞ ըլլային, և ասով Թէ ժողովրդեան և Թէ տէրութեան ճրշափ մեծամեծ վնասներ պիտի ըլլային։ Այս շինականները՝ որոնք Տրապիզոնի շուրջը կը բնակին, ընդհանրապէս առանձնասէր, Թանձրամիտ, տգէտ, բիրտ, կռուասէր և զինասէր են, նոյնպէս և պատուասէր, իրենց տներուն իրարմէ հեռու ըլլալուն և սահմաններուն նեղութեանը պատճառաւ։

Առետրի մէջ խարդախ, խաբեբայ և նենգամիտ են. գողութիւն ալ յաճախ կ'ըլլայ մէջերնին և բարձր ու անտառախիտ լեռանց վստահելով շատերը ըմբոստութեամբ լեռնախոյս կ'ըլլան և աւազակութեան կը հետին։ Որոնցմով քաղաքիս բնակները լցուած են, բոլորն ալ Մահմետական, վասն զի բրիտոնեայք քանի մը մոլութեանց մէջ գրեթէ բնաւ մաս չ'ունին։ Բաւական հիւրասէր են. և ողորմած՝ զիւղերը շրջագայող դէւրիշներուն և աղքատներուն։ Գերակրոց մասին և զգեստուց խիստ խեղճ են։ Գերակուրնին բիշ կաթնեղէն, ու լուբիա և բալամ ու քաղուկ է. հացերնին լաղուտ է։ Ծերերը ցորեն հաց ուտելէ կ'զգուշանային՝ հիւանդութենէ վախնալով։ Հագածնին ալ կանեփեղէն և բրդեղէն է. գրեթէ միշտ պատառոտուն և ցնցոտի։ Ձմեռը շատ անգամ ձեան վրայ բոկիկ ու մերկ ժամերով ճանապարհ կ'ընեն՝ մանաւանդ զիշերները մախրի կամ փայտի ճրագով, և քաղաք կուգան՝ չալակաւ՝ բան ծախել և ուտելիք դնելու։

Խիստ պարասէր են, ասոնց պարը խիստ յոգնեցուցիչ է, Թիւրքը երբեմն ցած և երբեմն բարձր կը բռնեն և զողողալով կամ սաստիկ ցաթկոտելով կը պարեն։ Հարսանեաց նուագարանները դեկ, ջութակ, շեփոր և մեծ Թմբուկ է. յաճախ հրացաններ կ'արձակեն հարմանորները, որ մեծ պատիւ կը համարուի հարսանեաց՝ և ուրախութեան նշան։

Ա Ր Հ Ե Ս Տ .

Այս պաւառաց շինականներու մէջ չորս հինգ տարի առաջ դպրոց և ուսմունք դրեթէ բնաւ չկար. վասն զի եթէ բանի մը բահանայից և մօլլայից բոլ քանի մը ուսանողք ալ գտնուէին սովորած և սովրեցուցածնին խեղճ ընթերցանութիւն և գիր մէր միայն. իսկ հիմա Յոյնր սկսեր են իրենց ժողովրդեան վրայ խնամք ցուցնել և քաղաքացի դասատուներ դրկելով գեղերն ալ օրինաւոր դպրոցներ բանալ. բայց Մահմետականք և ոչ քաղաքն իսկ օրինաւոր ժողովրդական դպրոց մը ունին դեռ։ Ասոր համար Յոյնք օրըստօրէ այս կողմերը յառաջանալու հաստատուն յոյս կ'երեցընեն, սակայն թուրքերու՝ մահաւանդ անոնց կրօնականներու մոլեռանդութեան վերցուելուն ու դիտութեանց մէջ յառաջանալուն՝ տակաւին վստահելի յոյս մը չ'երևիր։ Այս շինականաց սեպհական արհեստը հին և ասլարդիւն երկրագործութիւն մէ, որ ոչ աշխատելով ծայրը կուգայ և ոչ ուտելով մարդ կըկշտանայ. դրեթէ անփրկելի դերութիւն մը։ Կան մէջերը նաև դեղջկական խոշոր հիւսնութիւն գիտցողներ, փայտէ տեսակ տեսակ խոշոր կահ կարասիք շինողներ, ածուխ այրողներ և ձիապանութիւն ընողներ ալ։ Ասոնց կանանց ձեռքէն եկած արհեստն ալ երկրագործութիւն և իրենց հաղնելու համար հաստ քթան և դեղջկական ապա՝ դօրծելու ոստայնանկութիւն է. և աղէկ զիտեն ագնիւ իւղ շինել՝ որ հում սերէ կամ մածնէ կըհանեն. նոյնպէս ագնիւ պանիր և ողուտ ալ (մենծի բէյների), որ երկրին ընտիր բերքերն են, քաղաք իջնող ընտանեաց կանայք այլ և այլ ձեռագործներու մէջ ալ յաջողակ են։ Կանայք կերպով մը արանցմէ աւելի կ'աշխատեն չալակելու և երկրագործութեան այլ և այլ մասերու մէջ։ Այս շինականաց տները խիստ սլարդ և տախտակաշէն ագուցուածք է,

երկուս լուծնուլ և երկուս կամ երեք մասերու բաժնուած, մէկ կողմն ալ (սուլֆա) մը ունին. տան մէջ տեղը բոլորչի վառարան մը և վերէն վար կախուած երկաթի հաստ շղթայ մը՝ որմէն կը կախնն պղնձէ սանը կերակուր եփելու համար. տան մէջ մէկ ալ բուռ ունին հաց եփելու համար. Ամեն ընտանիք ունին նաև մէկ մէկ զատ տուն չորս կամ վեց և կամ ութ սիւներու վրայ 7 - 8 թղաչափ գետնէն բարձր և զուտ տախտակէ շինուած, որուն գաւառական բարբառով (Սերանտէր) կըռնն. և ուր իրենց կալուածին բովանդակ բերքը կըժողովն իբր շտեմարան. Կենդանեաց զամը տանը ներքին յարկն է. օդը խիստ ապականեալ, խիստ խոնաւ ու խիստ մութ. սակայն տներն ու (սերանտերները) օդրանուկ են. Չինականք ընդհանրապէս այր և կին դիշերուան հանդիստը այն վառարանի շուրջը ոտքերը կրակին դէմը բռնելով և նստելով կամ նոյն ձևով խորի կամ թաղիւրի մը վրայ պառկելով՝ կամ ընկողմանելով՝ և վրանին միմիայն կապերտիկ մը առնելով կ'անցընեն. Տներուն կա՛հ կարասին երեք կտոր պղնձէ, այն է՝ տապակ մը և երկու սանէ զատ՝ ամէնը փայտեայ շինուած է:

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՎԵՃԱԿ.

Պոնտական գաւառաց գիւղերը դաշտային գիւղերու պէս չեն. այլ խիստ տարած ու ցրիւ վիճակի մէջ են. շատ գիւղերու տանց իրարմէ հեռաւորութիւնը կամ գիւղին երկարութիւնը մէկ ծայրէն միւս ծայրը 3 ժամէն աւելի կըտևէ. և այն գիւղ կոչուած դիրքերը՝ ընդհանրապէս չորս կողմերէն բարձր լեռներով շրջապատուած ու այլ և այլ ձորերու բաժնուած ըլլալով՝ առանձին գաւառակի մը նմանութիւն կըբերեն՝ բան թէ գիւղերու յիշեալ գիւղերու թաղերն ալ դարձեալ լեռներով ու ձո-

րերով իրարմէ բաժնուած. և ոչ այսչափ միայն, այլ և զիւղերէն ումանց ամենէն մօտ տնհրն անդամ մէկ մէկէ քանի մը հարկւր քայլ հեռու՝ անտառներով շրջապատուած. ուր ամէն մէկ ընտանիք իր բնակութիւնը իր ժայռուտ կամ անտառուտ կալուածին մէջ տեղը կամ անոր մէկ յարմար եղբրքը, այն է՝ խմելու ջրին և արտին քով հաստատելով՝ կը տիրէ իրրև առանձին երկրի մը իշխան:

Այս զիւղերու մէջ բնակող ժողովուրդը երկու դասի կը բաժնուին, մէկ դասը կալուածատէր է, որ իրեն սեպհական կալուած, տուն, արտ, ծառաստան, կայն ունի, իրեն բաւական կամ ոչ. և այս կալուածը ըստ տեղւոյն կ'արժէ 1000 — 3,000, Իսկ միւս դասը (մարապս) կոչուած՝ վարձակալ է, որ ոչ տուն և ոչ ալ մը անգամ հող կամ տունկ մը ունի իրեն սեպհական, ուստի ասոնք բազաբանակ հին տէրէպէյներու զիւղերը ունեցած ընգարձակ երկիրները կը վարձեն ու կը գործեն կամ կ'իւրար կը բանեն, ինչպէս նաև կալուածը անբաւական եղովներն ալ կ'ընեն:

Ասոնց երկու դասն ալ ընդհանրապէս ծոյլ և օրըստ օրէ մեղկանալու վրայ են, և թէ բարոյապէս ու թէ նիւթապէս խիստ անկարող վիճակի մէջ կը գտնուին այսօր:

ՊՈՆՏՈՍԻ ՇԻՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Պոնտոսի կլիմայն ունեցող երկրի մը ժողովուրդ արդարև պէտք էր բարոյապէս և նիւթապէս հարուստ ըլլար, և արուեստից, գիտութեան ու վաճառականութեան մէջ ալ յառաջացած ըլլալով՝ տէրութեան ալ մեծամեծ օգուտներ հասցնէր. սակայն դժբաղդաբար այս վիճակէն խիստ հեռու և թշուառ ու կարեկցութեան արժանի է:

Աս ժողովուրդը երկրագործութեան արհեստը գործելու մասին խիստ տկար ու անկարող է բարոյապէս.

վասն զի ոչ թէ միայն այս ազնիւ արհեստը դեռ ևս նահապետական կերպով կը զործուի և ժամանակին պահանջանացը համեմատ սովորող կամ գործող մը չ'կայ զայն բովանդակ վիճայէթիս մէջ՝ որ օրինակ և խրախոյս ըլլայ այլոց, այլ և ոչ իսկ երկրին յառաջագիմութեան ու վաճառականութեանը նկատմամբ երկրագործութեան ունեցած մեծամեծ օգուտները ճանչնալով ուշադրութիւն ընող մը կայ անոր վրայ։ Եւ հարկաւ ասիկա այսպէս պիտի ըլլայ, քանի որ Պօլսոյ մէջ կամ դաւառները երկրագործութեան յատուկ դպրոցներ և պաշտօնեայներ կը պակսին տէրութեան կողմէն, քանի որ այս ամենակարևոր արհեստին ծառայող յատուկ լրագիր մը չ'կայ տակաւին բովանդակ Թուրքիոյ մէջ, որ գոնէ ժողովրդեան հետաքրքիր մասը կարդայ ու փորձերու ձեռնարկութեան սիրտ առնէ։ քանի որ դաւառական կառավարութեան պաշտօնէից կողմանէ երկրագործութեան վրայ մասնաւոր սէր և խնամք մը չ'տեսնուիր, և վերջապէս քանի որ գիւղերու մէջ ժողովրդական դպրոցներ կը պակսին, որոնք կըրնային մայր և դայեակ ըլլալ թէ բարոյականին և թէ նիւթականին, իր ապագայն մտածող ժողովրդեան հացի խնդիրը ապահովցընելու միջոցներ ցուցնել և դիւրացընելով։

Այս ժողովուրդը ընդհանրապէս նիւթական մասին ալ անկարող և միանգամայն դառն աղքատութեան ու թշուառութեան մէջ է։ Վասն զի ծուլութենէ զատ՝ տընտեսական խնայութեան ալ անտեղեակ ըլլալով՝ ոչ սահուն և անզին ժամանակը, ոչ իր փոքրիկ կալուածը և ոչ իսկ անոր արտադրած նուազ արդիւնքը գիտէ օգտակար կերպով գործածել, որով անհնարին կըլլայ իրեն հանգստութեան երես ալ տեսնել։

Երկրի մշակութեան կերպը խիստ դժուարին, այսինքն՝ երկմատանի բահով (ջաթալ պէշ) ու փայտատով

է, և ոչ թէ եղնով, օղը խոնաւութեան պատճառաւ և երբեմն երաշտութեան, ինչպէս ուրիշ տեղերու երկրագործաց ալ կը պատահի՝ անյաջող, արտը փոքրիկ և հողը ծերացած, աղբով զօրացնելու ալ կարողութիւն չ'ունին, կէս մ'ալ (մարապահութեամբ) վեց ամիս աշխատելէ յետոյ՝ առած արդիւնքը 3—4 ամիս հազիւ բաւականաւորով իրենց ընտանեացը՝ դարձեալ թէ կալուածատէր և թէ (մարապայ) կարօտութեան և թշուառութեան մէջ թաղուած կը մնան. ուստի գրեթէ ինն ամիս այր և կին՝ մանաւանդ ձմեռը մինչև 10—12 ժամ տեղէ չալակաւ փայտ ու ածուխ կրելով՝ քաղաքէն (լազուտ) կը գնեն և նորէն չալակաւ գիւղ կը դառնան՝ ընտանեօր սովսմահ չկորնչելու համար:

Զինական ժողովրդեան հազիւ թէ հարիւրին հինգը տարեկան ուտելու հաց կ'ունենայ և չափաւոր հանգիստ կը վայելէ, իսկ միւս թշուառ մասը ստիպուած է միշտ իր չալակաւ քաղաք իջնալ ու անկէ ուտելիք կրել իր ընտանեայր: Այս գործը թեթեւ ու քանի մը ժամու բան չ'է. այլ քանի մը աւուր. վառն զի նախ լեռը պիտի ելլէ, որ իր գիւղէն քանի մը ժամ հեռու է, հոն ծառ պիտի կտրէ. տտաղձ տաշէ, և կամ ածուխ այրէ. և անկէ չալակաւ բերէ և իր տունը պատրաստէ, և ապա քաղաք իջեցնէ. ու նորէն ուտելիք չալակելով ետ դառնայ. Անտառի գործը արանց յատուկ է. ինչպէս տաւաքը դարմանել հոգալն ալ կանանց, իսկ չալակելը երկուրին ալ անխտիր և հաւասար է. Ասոնց չալակած բեռը 20—40 հոխայի չափ կըլլայ, և չալակաւ քաղաք երթեւեկող շինականներէն շատերը՝ անգամ մը քաղաք գալու և դառնալու համար 20 ժամու չափ ճանապարհ կը քալեն. թող անտառին մէջ կացնով բանած և ածուխը այրած ժամերն ու օրերը, և այս ամենուն փոխարէն առնելիքը 10—13 դահեկանէն աւելի չ'կրնար ըլլալ երբէք:

և այս ամենը ընդհանրապէս աշնան ու սաստիկ ձմրան ցուրտ ատենները կընեն՝ կիսամերկ և շատ անգամ ալ բոկ։ Այս ժողովուրդը որ չուանը ուսէն չ'ձգեր, բեռնակիր անուանել աւելի արժան է՝ քան թէ երկրագործ։ Ուրոնց ուսերուն ու կուրծքերուն ոսկորներն անգամ բնական կազմութիւնէ օտարացած են՝ իմանկութենէ հետէ բեռնակրութեամբ ուսերը չուանով և մէջքերը բեռի տակ ճնշուելով։ Այս նուաստ դրութիւնը որ ուրիշ շատ երկիրներու համար անտանելի է և մարդկութեան ստրկութիւն, այսու ամենայնիւ այս ժողովրդեան յատկութիւն եղած է շալակ շալկել և ըստ սովորութեան քառամնով բուրդ մանել կամ գուրպայ հիւսելով ճանապարհ երթալը։ (Ինչպէս կանայք շալակ շալկել և երկրագործութիւն ընելու վարժ են այս երկիր, նոյնպէս ալ արք բուրդ մանել և գուրպայ հիւսելու) Ժողովուրդը այս ամէն չար շարանքը իր երկրին լեռնային գրիցը պատճառաւ կը կրէ, ուր կառք բանել բնականաբար անհնարին ըլլալէ զատ՝ շատ մը ճանապարհ կոշուած տեղերն անգամ ձի և ջորի ալ չ'կրնար բանիլ, որով շինականը թէ արտէն և թէ անտառէն 'ի տուն և թէ 'ի քաղաք փոխադրելի բաները՝ թէ իւր ուտելիք պարէնը և թէ կենդանեացը կը ստիպուի շալակաւ կրել՝ դժուարին և վախճուտ ճանապարհներով, և դոյզն գործի համար օր ու ժամանակ կորսնցնել։ Ուրիշ երկիրներ կենդանիք մարդոց համար կ'աշխատին, իսկ այս երկրի շինականք կերպով մը կենդանեաց համար ալ կ'աշխատին, վասն զի թէ իրենց աղքատութեան, թէ դարմանի նուազութեան և թէ ճանապարհներու դժուարութեան համար ձի չ'են կրնար պահել, և այս պատճառաւ շատ գիւղեր 20—25 տան մէջ բեռակիր ձի մը ունեցող հազիւ կը գտնուի։ Ուստի եթէ այս երկրի միայն ձորամիջերէն, որոնք 8—12 ժամ երկարութիւն ունին, մինչև ծովեզերք և անկէ ալ բաղաք

հաղորդուելու կառուղիներ շինուէին, որ խիստ դիւրին է լիններու նկատմամբ, թէ ժողովրդեան և թէ տէրութեան մեծ օգուտ կըլլար և շատ մը առաջ կերթար վաճառականութիւնը:

Այս շուանով շալակաւոր բեռնակրութիւնն ալ խիստ ժողովուրդը չ'կշտացնելով՝ ընդհանրապէս քրիստոնեայ և մահմետական միշտ աղքատ, կարօտ և միշտ պարտաւոր վիճակի մէջ են. և անգամ մը պարտուց տակ ընկնելէ յետոյ՝ չ'ասեմ անհնարին. սակայն խիստ դժուարին է անկէ ազատիլը. և գրեթէ հրաշք, նախ տոկոսի ծանրութեան պատճառաւ. և երկրորդ երկրէն վաճառականութեան բերք և իր ընտանեաց ալ բաւականաչափ պարէն չ'կրնալ արտադրելուն համար. Երկրագործը աւելի արդիւնք ձեռք բերելու համար կամ ընդարձակ ու դժուար երկիր կուգէ. և կամ հարստութիւն և ուժ՝ իր փոքրիկ կալուածը աղքատ և ուրիշ միջոցներով զօրացնելու: Զինականաց շատերը ինչպէս ըսինք արդէն՝ վարձակալ են, շատերն ալ բաւականաչափ երկիր չունին, և զայն ալ օրինաւոր կերպով մշակել չեն գիտեր. ան ալ որ բաւականաչափ երկիր ունի՝ մշակելու համար ստակ և պարապ ժամանակ չունի, իր կորդ կամ անտառային երկիրներէն նոր արտեր պատրաստելու համար (քիլիդմա) ընելու: Տրապիզոնի շուրջը մէկ արտավար տեղը հազիւ հարիւր դահեկանի (քիլիդմա) կրնայ ըլլալ՝ ուրիշի փոքր տալով: Երկիրը (քիլիդմա) կընեն փայտատով կանգնոյ մը չափ խոր փորելով, և տակի հողը եթէ ազնիւ է՝ վրան դարձնելով: Այս գործը ձմրան յատուկ է, վասն զի ամբողջ ամառն ու աշունն ալ այլևայլ ապարդիւն գործերով կըզբաղի շինականը. և ձմեռը եթէ միջոց և ժամանակ ունի՝ այս գործով կըզբաղի: Իսկ աղքատը եթէ իր բեռնակրութեան գործը թողլով՝ գարնան ցանելու համար նոր արտ պատրաստելու հետ ըլլալ՝ քիչ մը աւելի

բերք գոյացնելու յուսով, կը հարկադրի նոյն տարին պարտքով իր ընտանեաց հացը հոգալ և նոր պարտքի տակ մտնելու. նոյնպէս ալ եթէ ուրիշի ձեռք (քիլիզմա) ընել տայ և նոր պարտք աւելցնէ՝ ալ յոյս չկայ անկէ ազատելու, և իր ապագայն կարգադրել և բարւոքելու. վասն զի նոր երկրին բերքը երբէք չկրնար այն պարտքերը վճարելու. քանի որ լազուտէն ու լուրիայէն զատ բան մը չպիտի կրնայ ցանել. և ան ալ դարձեալ իր ընտանեացը կամ բաւականանայ և կամ ոչ. իսկ բանած երկիրը օրըստօրէ վերստին ուժաթափ ըլլալով կը ծերանայ, բերքը տարոց տարի կը նուազի, և վերջապէս օր մալ իր արդիւնքը իսպառ կը զլանայ թշուառին՝ դանիկա մտատանջութեան ու մեծ տապնապի մէջ ձգելով:

Այս ժողովրդեան ապրուստն ու դիւրակեցութիւնը 20 — 30 տարի յառաջ արդի վիճակէն խիստ տարբեր ազէկ ու ապահով էր. թէպէտ ան տտենները (տէրէպէյի-ութեան) հարստահարութիւնները պակաս չէին, սակայն արքունական տուրքերն ալ խիստ թեթեւ էին. ժողովրդեան բռնած երկիրն ալ հիմակուանին նայելով՝ թէ ընդարձակ էր և թէ ուժով ու պտղաբեր. գրեթէ ամեն տուն բաւական բեթակ ունէր, թէ տանը դուռը և թէ լեռը անտառի մէջ, ծառերու վրայ մէկ մէկ կամ 30 — 40-ը մէկ տեղ զետեղուած՝ որ դիտելու արժանի բան մ'է: Նոյնպէս շատերը առաջ կովի և ոչխարի մեծ հարստութիւն՝ և պարարտ ու բերրի արտ ըլլալու համար ալ անտառներ՝ որոնցմով կը բաւականանային և հանգիստ կապրէին:

Սակայն հիմա ժողովուրդը շատցած և հետզհետէ զատ տներու բաժնուած ըլլալով՝ թէ նոր արտեր պատրաստելու յարմար կորդ երկիր և անտառ չմնաց, և թէ ձեռքերը եղած երկիրն ալ խիստ անբաւական և տկար է. բաւական կենդանի ալ չունի՝ որ անոնց աղբովը եր-

կիրը զօրացնէ ու պարարտացնէ. վասն զի աղքատը արդէն անկարող է ամեն կերպով. իսկ հարուստն ալ ձմեռը դարմանելու դժուարութեանը համար աւելի կենդանի պահելէ կըխորշի. Սոոր համար շինականաց մեծագոյն մասը փոխանակ եղնով վարել ցանելու իրենց արտը՝ (Թէպէտ տեղ տեղ եղ ալ չկրնար գործածուիլ, շատ զառի թափ ըլլալուն պատճառաւ.) նախ երկմատանի բահով կըխտուեն (կըփորեն), և յետոյ ամեն տեսակ սերմ փայտատով կը ցանեն. և գործի ատեն վարձրով եղ քիչ գտնուելուն և վարձրն ալ սուղ ըլլալուն համար՝ շատ տեղեր մարդիկ եզանց պէս զոյգ լծուելով արտերը կըտափանեն և շատ անգամ ալ կալի մէջ կամնասայլով ցորեն կը ծածնան այս կերպով. Թէպէտ տեղ տեղ ոչխարի փոքրիկ հօտեր կըգտնուին, և այս երկիրներ սովորութիւն է ոչխարի տեսարց ստակ տալ և արտը ոչխարի մէջով ու աղրով զօրացնելու համար գիշերները հօտն արտին վրայ պառկեցնել. սակայն աղքատը այս միջոցէս ալ կըզրկուի՝ վճարելու ոտակ չունենալով, և ի կարօտութենէ ստիպեալ՝ անհնարին կ'ըլլայ իրեն իր տաժանելի բեռնակրութեան արհեստը ձգել ու ազատիլ:

Թաշիրն ու տէրութեան տուրքերն ալ երբեմն հացի խնդիրը մոռցնել կուտան աղքատին, բերք չըլլար, սակայն տուրք և թաշիրը կ'ուզուի խստութեամբ. եղն, կով և տան կարասի, պղինձ անխնայ կըծախուի՝ ընդդէմ օրինաց. սակայն շատ անգամ խեղճը դարձեալ պարտաւոր կըմնայ. Ստակի մասին ալ ամեն տեսակ ստակ չ'ընդունուիր կառավարութեան կողմէն, պղինձ ստակը եթէ ընդունի՝ դահեկանը 35 փարայի հաշուով կառնէ. իսկ ճերմակ մէծիտիէն քսան դահեկանի, քանի որ աղքատը քսան երեքի գրեթէ կառնէ. թողնենք թաշիրի ծանրութիւնն ու քանի մը տարուանս վերագիրը, որուն համար աղքատը կըսպասէ թէ այս ²⁵/₁₀₀-ը երբ պիտի վերցուի:

իր վրայէն, Ծանր չէինք ըսեր թաշիրին՝ եթէ ժողովուրդը երկիր մշակել և բերք առնել գիտնար. մէկ խօսքով կատարեալ երկրագործ ըլլար. և երկրագործութիւնն, արհեստն ու վաճառականութիւնը ծաղկած ըլլային երկրիս մէջ. բայց դժբաղդաբար ասոնք այսպէս չեն.

Մոռցանք ըսել թէ այս երկիրներ թաշիրը տասանորդ չէ՝ այլ (քէֆշի) վրայ կտրուածք է և ստակ կը վըճարուի. Ահա այս կերպով աղքատութեան և թշուառութեան դուռը հետզհետէ կը լայնայ այս ժողովրդեան առջին, և ինքը յայտնի կը տեսնէ որ բանած արտը օրըստօրէ կը ծերանայ և թաշիրը կը զօրանայ. ինք անօթի կը մնայ և զապտիէն տուն եկած բռնի հաց կ'ուզէ և տուրքն ալ հետը խստիւ կը պահանջէ. դոր ըստ երկրին սովորութեան մինչև չառնէ՝ տնէն չելլեր. խեղճ աղքատը կը շուարի, ձեռքէն ուրիշ արհեստ մը բան մը չգար, տարոց տարի պարտքին տոկոսը կը դիզուի, թէպէտ գեղացւոյն տոկոսը ծանր է միշտ՝ սակայն վարկը կը պակսի և ոչ որ պարտքով ստակ կը հաւատայ անոր. վասն զի վճարելու միջոց մը չունի բաց ի իր փոքրիկ կալուածէն, զոր արդէն բանի մը կտոր ընելով պարտատեարց գրաւի դրած է. կառավարութիւնն ալ ժողովրդեան դիւրութեանը համար սնտուկներ չունի, ուր պիմելով ձեռնտութիւն մը գտնայ. ուստի կըմնայ անկարող և անգործ. իր զգացմունքը կ'կորսնցնէ. վերջապէս կը յուսահատի և ծովուլութեան գերկը կը պիմէ. և ուր կը հանգչի իր ընտանեօքը բաղցեալ, մերկ ու բոկ:

Այսպէս ժամանակ մը յուսահատութեամբ թմբբելէն յետոյ՝ կը տեսնէ որ իր վիճակակից դրացիներէն մէկը Կ. Պօլիսէն, Ֆաշէն, Սօխումէն, Չէրքէզիայէն և կամ Կիւրջէն կուգայ՝ բանի մը դահեկանով. իսկոյն կըսթափի, և իր թշուառ զաւակաց վրայ նայելով գութը կը շարժի և վերջին արիութեան յայծ մը կարծարծի իր ջիղերուն

մէջ. իսկոյն ճամբայ կելլէ երթալ յիշեալ քաղաքներն ու երկիրները բեռնակրութիւն կամ պարտիզպանութիւն ընելու, և շատ անգամ մէկ տարի չեղած՝ կամ մահացու հիւանդ կը վերադառնայ ան տեղերէն և քիչ միջոցէն թշուառ կը մեռնի. և կամ մահուան լուրը կը հասնի իր խեղճ ու թշուառ որբերուն, որոնք անդերեզման մեռելի նման աստանդական կը տատանին ու կը թափառին, և շատերն իսկ կամ թշուառ մահուամբ և կամ այլևայլ ազգաց մէջ սփռուելով կամ տեսակ տեսակ մոլութիւններով անժառանգ կը կորսուին. Արդեօր Թիւրքիոյ մէջ ազգային կամ արքունական որբանոցներ չգտնուելուն պատճառաւ իրչափ այսպիսի կորուստներ կըլլան ու պիտի ըլլան:

Այս յուսահատ ծոյլերէն ոմանք և մաս մալ դժգոհ կալուածատէրներէն, որոնք քաղաքական կենաց ցաւերուն բոլորովին անտեղեակ են հանգիստ գտնալու յուսով ընտանեօր հանդերձ ի քաղաք կիջնան, և հոն հիւանդութեամբ, տակառագործութեամբ, բեռնակրութեամբ, ջրկիրութեամբ և կամ դարձեալ երկրագործութեամբ կը զբաղին. և իրենց տղայքն ալ ոչ թէ ուսման, այլ մեծաւ մասամբ սովորչութեան աշակերտ կուտան, դիւրուսանելի և շահաւոր համարելով դայն:

Ասոնք քաղաք իջնելով արդարեւ շալակաւոր բեռնակրութենէ քիչ մը հանգիստ կը գտնեն. սակայն ապրուստի նեղութիւնն ու թշուառութիւնը շուտով մը հոն ալ կը հասնի և քաղաքական պճնասիրութիւնն ու զիշխանութիւնն ալ իրենց օգնական գտնալով՝ աւելի ևս անհանգիստ կընէ զանոնք. և որովհետեւ քաղաքն ալ այս կարգէն մարդիկ արդէն շատ կը գտնուին և որոնք նոյն արհեստներով կը զբաղին, այս նորհիւները անոնց գործին և հացին ընկեր ըլլալով՝ զանոնք ալ իրենց հետ իսպառ կը թշուառացնեն. նոյնպէս ասոնց արհեստի աշակերտող տղայքն ալ քանի մը տարիէն արհեստաւոր ըլլալով եւ

բաւական դործ չգտնելով և պճնազարդութեան վար-
ժուելով իրենց վարպետներով մէկտեղ օրըստօրէ կը [Թը-
շուառանան, հոն կսկսին այնուհետեւ թէ գեղջուկ և թէ
գեղջկազաղութ արհեստաւոր կտոր մը հացի համար օ-
տարականութեամբ այլ և այլ երկիրներ [Ժափառել, կամ
գաղթականութիւն մը երեւակայել. և վերջապէս իրենց
յոյսը արհեստներէ և քաղաքական կեանքէ կտրելով՝ վերս-
տին երկրագործութեան վրայ հաստատել, նախընթաց
փորձէն խրատուելով. և երկրագործութիւնը միայն ճանչ-
նալով բարեկեցութեան և անդորրութեան ապահով մի-
ջոյց՝ կը սկսին իրենց աչքը տոգիս անդին դարձնել և բա-
րեքեր ու ընդարձակ երկիրներ փնտռել. եւ յիշաւի այս
Ժողովրդեան փրկութեան միակ միջոց կամ գաղթակա-
նութիւնը պիտի ըլլայ, և կամ իր երկրին մէջ երկրա-
գործութեան արհեստին ծաղկելը, և գաւառիս մէջ ճա-
նապարհաց ու դպրոցաց շատնալը. եթէ հարիւրաւոր հայ
զոհեր առնուլ և հայ ընտանիքներ [Թշուառացնող 2էրբէ-
ղիայի ծովեղբրը մաքուր և անվնաս օդ ունենար՝ կը
կարծեմ թէ մինչև հիմա միայն մեր ազգի [Թշուառներէն
թէ քաղաքէն և թէ այս երեք գաւառներէն 1000-ի չափ
ընտանիք գաղթած էին. [Թող ճանիկի վիճակի հայերն՝
որոնք 2էրբէզ գաղթականաց երեսէն մեծամեծ զրկանք-
ներ ու նեղութիւններ կրեցին ցարդ և կը կրեն. Յոյնք
այս գաղթականութեան դրօշակիրը պիտի ըլլային և
[Թիւրքերէն ալ եթէ կարելի ըլլար շատեր պիտի ընկերա-
նային, վասն զի անոնց վիճակն ալ քրիստոնեայներէն
լաւ մը չէ. և ամենուն վիճակն ալ օրըստօրէ դժգոյ և կեր-
պիւ ամենայն մասամբ խիստ նեղանալու վրայ է. Վասն
որոյ այս երկրէն օր մը մեծ գաղթականութեան մը ել-
լելը խիստ հաւանական կերևի ամեն կերպիւ։

Ժողովրդեան խիստ աղքատ մասը այսպէս անհան-
գիստ [Ժափառելու և օտարականութեամբ ու [Թշուառու-

Թեամբ փճանալ կորսուելու տեղ՝ աղէկ կըլլար եթէ Տրապիզոնի հարաւային կողմը եղող ընդարձակ երկիրներու անշէն վայրերը այս թշուառ ժողովրդէն. գաղթականներ հանելու փորձ մը փորձէր տէրութիւնը. փոքրիկ խնամք մը ի սկզբան խեղճերուն ցուցնելով՝ ինչպէս որ Չէրքէզներուն: Կը յուսացուի որ թէ այս թշուառները հանգիստ կտոր մը հացիկ ուտելով՝ առատագուլթ տէրութեան օրհներգու կըլլային, և թէ տէրութիւնը քանի մը տարիէն մեծ օգուտներ կը բաղէր, թէ ամայի վայրերը շէննալ և տեսակ տեսակ գէշութիւններն ու թշուառութիւնները պակսելով, և թէ գաղթականութենէն արքունի գանձուն մեծ հասոյթ գոյանալով: Թէպէտ այս երեք գաւառաց լեռնասէր ժողովրդէն ալ՝ մանաւանդ հայերէն և մահմետականներէն (վասն զի յոյնը չափաւոր կենցաղագէտ և աշաւուրջ ըլլալով դիւրաթեք են ամեն կողմ.) կը կասկածուի թէ աւելի սա լեռներն ու անտառները իրենց կոյր տգիտութեամբը թշուառութեան գերեզման ընտրեն՝ բան յիշեալ բարեբեր երկիրները հանգիստ բնակութիւն. վասն զի ասոնց աչքերը նոյն և Յունաց ալ Ռուսիայի երկիրները բացուած է և ոչ այն կողմերը, սակայն տէրութեան օգուտը կը պահանջէ, որ ժողովրդեան օր մը ի Ռուսիա գաղթելու կասկածը անհետացընելու համար այս փրկարար միջոցը Տէրութեան և ժողովրդեան օգտակար կերպիւ ի գործ դրուի օր յառաջ:

Երբ այսպիսի գաղթականութեամբ երկիրը քիչ մը թեթեւայ՝ առ ատեն բնակչաց ապրուստն ալ կը դիւրանայ և հաց գնելը կը պակսի, գաւառին մէջ ճանապարհներ շինուելով, դպրոցներ բացուելով և կառավարութեան ու հարուստ կալուածատեարց և միքտարաց կողմէն ալ հոգ ու խնամք տարուելով թթենի, այգի, բրինձ, թուրան և ուրիշ տունկեր ու բերքեր պատրաստել և արտադրելով՝ վաճառականութիւնը կը յառաջանայ, և քիչ

Ժամանակէն ժողովուրդը կերպարանափոխ կըլլայ թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս, և գաւառն ալ տէրութեան արդիւնաւոր գաւառներէն մէկը կըլլայ, եթէ քաղաքիս նախորդ վալիններէն Մուխլիս էմին փաշայի յորդորներուն և օրինակին հետեւած ըլլային գաւառիս կառավարութեան պաշտօնեայք և հարուստ կալուածատեարք՝ հիմա երկիրը մեծ յառաջադիմութիւն ըրած պիտի ըլլար։ Բայց ժողովուրդը տգէտ և ծոյլ և ինք իրենք բան մը ընելու անկարող ըլլալով՝ օր ըստ օրէ թշուառութեան մէջ կը թաղուի։

Կերպով մը այս ժողովրդեան աղքատ մասը մեղադրելի է։ Վասն զի մշակելի կալուածոց նուազութիւնը զիրենք կասկածոտ կրնայ ընել։ Որով նոր գործերու և փորձի իսկ չեն համարձակիր ձեռք գառնելու։ Զատ անգամ ըսուած է շատերուն թէ գետնախնձոր, սոխ, ծխախոտ, բրինձ, թթենի, այդի, մեկան, տորոն ևայլն մը չակելու ձեռք դարկէք. և բիշ փորձէն համոզուելով ընդհանրացուցէք ու օգուտ քաղեցէք, սակայն միշտ սա պատասխանը առնուած է։ «Փորքիկ արտոս որ իմ ուտելիք պարէնիս մէկ մասը արդէն կրնայ ինձ մատակարարել. այսօր նոր փորձի մը համար խափանեմ զայն, իսկ եթէ փորձը չ'յաջողուի՝ ինչ ընեմ ան ատէն, վասն զի աշխատութիւնս 'իզուր երթալէն՝ արտոս խափանուելէն՝ և ուտելեաց համար ալ մաս մը աւելի պարտք ընելէս յետոյ՝ թաշերն ալ իզուր պիտի ստիպուիմ վճարել, և փորձի յանդգնելուն համար՝ պարտքէ ալ յաւիտեան ազատուելու յոյս չ'պիտի ունենամ»։ Հարուստն ալ կ'ըսէ թէ «արտոս զիս կրբաւականացնէ, ինչ պէտք է ինձ փորձի ձեռնամուխ ըլլալ՝ ու եթէ չ'յաջողի՝ իբրև անփորձ պարտքի տակ իյնալ. իսկ եթէ բիշ մը յաջողիմ՝ իսկոյն թաշերի տուրքիս վրայ չափէն աւելի յաւելում մը պիտի ըլլայ՝ որով օտարին՝ քան ինձի համար աշխատած պիտի ըլլամ»։

Ահա այսպէս ժողովրդեան տգիտութեան և կասկածոտութեանը համար, նոյնպէս պաշտօնէից և կալուածատեարց ու միջտարաց անհոգութեան ու տգիտութեան պատճառաւ՝ երկիրը միշտ յետադիմութեան մէջ պիտի մնայ, թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս, որ թէ ժողովրդեան և թէ տէրութեան մեծամեծ վնասներու առիթ կրնայ ըլլալ՝ ինչպէս յայտնի տեսնուեցաւ. ուստի այս տխուր վիճակէն երկիրն ու ժողովուրդը ազատելու համար՝ պէտք է կառավարութիւնն իւր ուշադրութիւնը, կալուածատէրն իր կալուածը, և դրամատէրն իր ստակը այս նպատակին ծառայեցնեն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ ՊՈՆՏԱՒՆԱԿ ՀԱՅՈՑ

Ինչպէս Տրապիզոն բաղարի, նոյնպէս և անոր շրջաքնակ շինական հայոց հայաստանի որ գաւառներէն, որ թուականերուն և ինչ մասնաւոր պատճառներով դադթելը, և Տրապիզոնէն ու իր դեղերէն ալ որչափ մասնաւոր դադթականութիւններ 'ի Կ. Պօլիս, 'ի Խրիմ և կամ ուրիշ հեռաւոր կողմեր վրիկելը՝ արդարեւ խիստ դժուարին է դիտնալ, սակայն սա յայտնի է որ Պետրոս Գետադարձ հայրապետի դեսպանութեամբ Տրապիզոն եկած ատեն՝ հոն հայ վաճառականաց փոքրիկ դադթականութիւն մը կայ եղեր. և Ռուբինեանց սկիզբները Տարօնցի բաջազուն իշխանաց Կ. Պօլսոյ կայսերաց դէմ Տրապիզոնի մէջ բռնացած ատենները՝ հայաստանի թուառութեան պատճառաւ դադթականութիւնները սկսած ըլլալով, Տրապիզոնի փոքրիկ դադթականութիւնը մեծցած և թերեւ շրջակայներն ալ տարածուած ըլլալու էր, և ասոր ապացոյց կրնայ համարուիլ Տրապիզոնէն Կիլիկիոյ ժողովներուն հայ եպիսկոպոս երթալը, նոյնպէս մեծ ապացոյց կրնայ համարուիլ՝ Յունաց վերջին Կոմնենոսներու ատեն հայ դադթականութիւն թէ քանի մը ե.

կեղեցի և թէ վանք մը ունենալը 'ի Տրապիզոն, որոց արձանադրական յիշատակարանները դեռ ևս անջինջ կը մնան. Բայց սակայն նոյն դարերու մէջ Տրապիզոնի շուրջը շինական հայ պոնուկուն վրայ մինչև ցարդ բնաւ յիշատակութեան մը պատահած չ'եմք. թերևս եթէ կային ալ նէ՝ Ֆեթիհի ժամանակ իբրև լեռնցի պատերազմիկ ժողովուրդ ապստամբ համարուելով՝ կամ բոլորովին ջրնջուէր և կամ կրօնափոխութեան ստիպուելու ու խլամուլթիւնը ընդունելով անյայտացեր են. Ինչպէս ասպոցոյցները յայտնի կ'երևան ուրիշ ժողովրդոց վրայ, որոնք նոյն դարուն մէջ խլամուլթիւնը ընդունած են.

Յայտնի բան մ'է որ Տրապիզոն 'իբնէ անտի հայաստանի դրացի և Յունաց կայսրութեան երկիրը ըլլալով և մերձակայ բաղաբաց վրայ մասնաւոր առաւելութիւն մը ունենալով՝ հարկաւ հայաստանի ամէն կողմերէն դաղթականութիւններ պիտի ընդունէր, որով այսօր Տրապիզոնի հայ գաղթականութիւնը քաղաքի բնակչաց մեծագոյն մասը պիտի կազմէր, (հիմա հազիւ մէկ տասնորդը կայ). եթէ կրօնական յաճախ հալածանքներէ և բաւական հարստահարութեանց պատճառաւ այն գաղթականութիւնը 'ի Կ. Պօլիս, 'ի Խրիմ և ուրիշ երկիրներ չ'գաղթէին, և մէկ մասն ալ հետզհետէ չ'տաճկանար, ինչպէս այսօր թէ բաղաբիւս և թէ շրջակայ գիւղօրէից մէջ հարիւրաւոր տաճիկ ընտանիք և տոհմ կրնամք ցուցանել, որոնց պապերը, կամ հաւերը տաճկացած են:

Տրապիզոնի շինականաց արդի գաղթականութիւնը գրեթէ ասկէ դար ու կէս առաջ Գարատէրէէն հոն եկած է. Գարա — տէրէ արդի Սիւրմէնէ գաւառի մէկ գլխաւոր մասն է. Գարա-Տէրէի մէկ ծայրը Թորոսոսնցի լեռան հիւսիսային երեսէն սկսելով՝ միւս ծայրը կը հասնի ծով. եզերեայ Սիւրմէնէ աւանը. 18 ժամ երկարութեամբ ամուր ձոր մ' է՝ Սև ծովու և Բայրերդի սահմանին մէջ.

մեծ ու զլխաւոր զիւնն է Այլէն. ձորին զրեթէ կեդրո-
նը. Այս ձորին ծովեղերեայ մասը Սիւրմէնէ կը կոշուի.
Հայոց որ դարուն հոն գաղթած ըլլալը որոշ չ'գիտցուիր,
սակայն երկու կողմերէ ու երկու պատճառներով եկած
կ'երևի այս ժողովուրդը, առաջինը Սպերու և Բայբերդի
դաշտերէն Թորոսոնցի կողմով, կամ բռնութեամբ և
հարստահարութեամբ փախչելով, և կամ երկրին տէրէ
պէյլիներէն երկրագործութիւն կամ անոնց թշնամեաց դէմ
պատերազմելու հրաւիրուելով. և երկրորդը՝ Համշէն մեծ
գաւառէն փախչելով՝ յատուկ կրօնափոխութենէ ազատու-
լու նպատակաւ, ասկէ զրեթէ 170 կամ 180 տարի ա-
ռաջ և բաւական տարիներ ետքը երբ Համշէն գաւառը
մնացող ժողովուրդը ամբողջ տաճկացուցին և հայածան-
քը Գարա տէրէի վրայ դարձաւ՝ հաղարաւոր ընտանիք
ամէն բանէ զրկուած փախան Տրապիզոնի, Օրտուի,
Ինիլայի, Չարչամպայի, Պաֆուայի, Սինոպի և մինչև
Ատապազարի զիւղերն ու րադարները՝ որոնք մինչև հիմա
իրենց բնակած երկիրներուն մէջ ալ ոչ միայն իրենց
գաւառական հայ բարբառովը, այլ և անուամբ իսկ ուրիշ
հայերէ կը զանազանին Համշէնցիք կոչուելով. և ամէն
տեղ բրիստոնեայ և Հայ կապրին. իսկ Գարատէրէի բա-
նի մը հազար ընտանիքն՝ նոյնպէս և Համշէնի ամենքն
ալ մահմեդական եղած և բրիստոնէութեան ամէն նշան
կորուսած են. միայն ազգային գաւառական բարբառը իբ-
րև մայրենի սեպհական լեզու գուտ պահած են և ամենն
ալ ցարդ կը գործածեն, սակայն այս մասին բաւական
նեղութիւն կը կրեն իրենց մոլաններէն, որոնք տասներկու
տարիէն 'իվեր' երբ բանի մը ընտանիք ասոնցմէ՝ վերըս-
տին բրիստոնեայ եղան, հայ լեզուն արգելել կը ջանան
և եօթը հայերէն բառը մուսուրմանի մը համար հայհոյու-
թիւն մ'է ըսելով՝ ժողովուրդը կը գաղթակեցընեն ու
կը վախցընեն:

Ստական քանի որ Վրացիներէ և Յոյներէ դարձող մահմեդականը իրենց մայրենի լեզուն կը խօսեն՝ կերևի թէ ասոնք ալ իրենց լեզուն միշտ պիտի խօսին:

Ինչպէս կըստուգուի Ուզի Սամիրա գիւղի տ. Յովակիմ քահանայի քով պտնուած հին շարականի մը մէջ գրուած յիշատակարանէն՝ Գարագէրէի ամբողջ տաճկանալը և վերջին մաս մը մնացողներու սպաննուել և փախչելը՝ հայոց ՌՄԻԹ թուին պատահեր է. սակայն հալածումը շատ առաջ սկսեր և ոտք ոտք յառաջացեր ու տաճկացող հայոց ձեռքով ալ շատ անօրէնութիւններ ու արիւնահեղութիւններ ըլլալէ յետոյ՝ վերոյ յիշեալ թուականին Գարատէրէի վերին ծայրը, Խախաղ գիւղը վերջացեր է. ուսկից փախեր է գիշերայն և այս յիշատակարանը գրող տէր Գարապետ անուն առաքինի քահանայն, որ յիշեալ տէր Յովակիմի աղղականն ու դատատուն է. Ծերերը կ'աւանդեն թէ այս հալածանաց միջոցին հրաշք մը պատահեր է այսպէս. հալածանքը հանող տէրէպէյին, որուն անունը Ղուուսֆ Մէհմէդ եղած է, քառասուն հայ հրիտառարդ ընտրելով՝ Ծիմա կոչուած գիւղը անոնց թլփատութեան համար մեծ հանդէս մը կը կատարէ երեք օր, և այս երեք օրը գիւղին առջեւն վազող գետը միշտ արիւն կը վաղէ. ամեն մարդ կը սոսկայ, և մօլաներէն ոմանք Տէրէպէյին ըրած գործերն ու հալածանքը ապօրինաւոր և այն արեան նըշանը անոր ապացոյց համարելով՝ երես կը դարձնեն. Ուստի տէրէպէյին երկրորդ օրը նորէն իր զօրքովը երբ Բերվանէ հայ գիւղը կերթար, որ բոլոր գաւառին մէջ հայութեան վերջին ապաստանարանը մնացած էր, զայն ևս տաճկացընելով իր թշնամիները որ դարանամուտ կը սպասէին, զինք կը սպաննեն և մարմինը ընկած տեղոյն վրայ անթաղ կը մնալ և գաղանակուր կը կորնչի և արդի Բերվանէ գիւղը կրօնափոխութենէ կազատուի: Ահա այսչափ մը հազիւ տեղեկութիւն ունիմք Տրապիզոնի շինական հայոց

դադլթականութեան վրայ, Թէպէտ Գարատէրէէն փախչող ժողովուրդներէն ալ ետքերը շատերը տաճկացան ինչպէս լաինք, սակայն մաս մը արդէն կայ Տրապիզոնի շուրջը 1000 տան չափ գիւղարնակ, իսկ Ճէնիկ փախչողները բռնութեամբ բոլորովին տաճկացուցին, որոնք ապա Արդութեանց հրջանկայիշատակ Յովսէփ Կաթողէկոսի բարձր պաշտպանութեամբ քրիստոնեայ ապրելու արտօնութիւն ստացան ու հիմա ալ քրիստոնեայ են:

ԲԱՐՔ, ԱՐՀԵՍՏ

Այս շինականք ամփոփ գիւղերու մէջ առանձին չ'են, այլ տաճկաց հետ խառն կը բնակին, անոնց գիւղերու և թաղերու մէջ ցրուած: Ասոնց բնակութիւնը ընդհանրապէս ծովեղբրէն հեռու է, լեռնաբնակ և լեռնասէր ու անտառասէր են, և անտառային գործերու խիստ վարժ. զորօրինակ փաշըքճի, քիւրէքճի, շանարճի, թէքնէճի, քէրէստէճի, վառիլճի, քէօմիւրճի կայն: Եթէ շալակի տակ չ'ճնշուէին ի մանկութենէ՝ առողջ ու բարեձև կազմուածք պիտի ունենային: Ասոնք իրենց բնակած երկրին լեռնային դրիցը պատճառաւ կամ թերևս իրենք նախնի քաջաց սերունդ ըլլալով՝ Տէրէպէյիներու և ուրիշ կռիւներու մէջ մեծամեծ քաջութիւններ ցուցած են, զինասէր և խիստ չարբաշ են, զգեստով և տնական կեանքով գրեթէ երկրին այլազգիներէն չ'են տարբերիր, կենցաղավարութեան մէջ բաւական խորամանկ և և ոխակալ են, ուրիշ եղեռնագործութիւններ խիստ քիչ անգամ կը պատահի մէջերին. սակայն առևանդութիւն յաճախ, մանաւանդ այս ետքի տարիներս, և այն ազգային կառավարութեան թուլութեան և առաջնորդաց և այլոց ոմանց զօշաբաղութեան պատճառաւ:

Այս շինական ժողովրդեան մէջ ազգային հին վիպասանութեան կամ աւանդութեան նշաններ գրիթէ բնաւ չէ մնացել. և հազիւ թէ հարսանեաց մէկ երկու գեղջուկ

երդերու հատակոտորներ կը գտնուին, անոնց խօսած հայերէնը խորթահայնէն մասնաւոր գաւառական է՝ առանց ուրիշ գաւառներու բարբառներէն մէկուն նմանելու. սակայն թուրքերէնը սկսեր է օր ըստ օրէ զօրանալ թէ քաղաքացւոց և թէ գիւղացւոց մէջ, և ազգային լեզուն ետ ձգուիլ: Կան գիւղեր որ հայերէնը իսպառ մոռանալու վրայ են, քանի որ անդին երկու հարիւր տարի մօտ յառաջ մահմեդական եղողները դեռ ևս բովանդակ գաւառով մաքուր և զուտ հայերէն կը խօսին, որոնց մէջ տուն մը հայ անգամ չ'կայ, թող թէ քահանայ և առաջնորդ:

Այս շինական հայոց արհեստը, ապրուստը, նեղութեանը և այսպատճառաւ քաղաք իջնալը, հեռաւոր օտարութիւններ երթալը, թշուառ մահունքն ու որքոց անպաշտպան կորուստը արդէն բաղաբական կեանքին մէջ յայտնուած են, նոյնպէս և զգեստուց, կերակրոց և հարսանեաց մասին ալ: Միայն թէ ոչ միայն այս շինականաց մէջ, որոնք ղալան կամ պաշլըխ առնել սովորութիւն ունին 'իրնէ, այլ և քաղաքացեաց մէջ իսկ երիտասարդաց ու օրիորդաց ամուսնութեան միջոցները հարսանեաց շուայլ ծախսոց նկատմամբ խիստ դժուար ըլլալով՝ ամուսնութիւններ քիչ կըլլան, որով և ազգին զարգացմանն ու ժողովրդին աճմանը և ուրիշ բարոյական մեծամեծ վնասներ կըլլան. որուն և ոչ առաջնորդ մը գիտողութիւնն ըրած է քառասուն տարիէն 'իվեր, քանի որ խոհական առաջնորդի մը նախագահութեամբ ասոնց ամենուն առաջը փրնայ առնուիլ. վասն զի խեղճ ժողովուրդը օրինաւորութիւն ու օգուտը կը ճանչնայ ու կը սիրէ. բայց ինք օրէնք դնել և հաստատելու դեռ կարող և ձեռնհաս չէ, դեռ ամեն տեղ օրէնք իրական՝ իշխանական հաճոյքն է:

ՌԻՅՈՒՄԻՆԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Այս շինականները սրամիտ և ուսման յարմար են

ընդհանրապէս, ինչպէս Չանա գիւղի և Բաղաքի դպրոցի գեղջուկ աշակերտներէն կը յայտնուի, սակայն 'իբնէ անտի բոլոր ժողովուրդը կոյր տգիտութեան մէջ է՝ քահանայէն և իշխանէն մինչև յետին աղքատը. դպրոց բնաւ չունէին, մենակ Չանա գիւղը երկու տարիէ 'ի վեր բերականութիւն, քրիստոնէական, աղգային և սրբաղան պատմութիւններ, աշխարհադրութիւն, թուաբանութիւն և քիչ երկրագործութեան վրայով տեղեկութիւններ դաս կը տրուին, որով վիւղը բողոքական ըլլալէ ազատուեցաւ, որ արդէն սկսիւ էր ճարակել. Երանի թէ գեղջկական դպրոցաց համար երկրագործութեան արհեստին վերաբերեալ համառօտ և ընտիր դասադիրք մը պատրաստուէր, յիրաւի թէ մեծ ընդունելութիւն պիտի գտնար և թէ մեծ օգուտ բերէր, նոյնպէս բոլոր դպրոցաց համար բարեպաշտութեամբ և աղգասիրական գործովը ու քաջութեամբ Աղգային երկեղի արանց պատմութիւն մը խմբագրուէր, տղայք տղայական հասակէն անոնց օրինակին նախանձելու և անոնց հետոցը նմանելու փափաղով լեցնելու համար: Արդարև այս գիւղերը դպրոց բանալու դժուարութիւնն ալ շատ ու ասոնք են. ժողովուրդեան ցրիւ վիճակը, աղքատութիւն, ուսման անփութութիւն՝ անոր յարդն ու օգուտը չճանչնալով և զլխաւորապէս քահանայից կողմնակի և երբեմն ուղղակի և յայտնի ընդդիմութիւնը, և մանաւանդ առաջնորդաց անփութութիւնը կամ թերևս վարպետութիւնը, որովէս զի ժողովուրդը կոյր հնազանդութիւն ու նախապաշարմունքը չձգէ. և պտղիներուն, հրամաններուն, հաս ու չհասնելուն և այլոց վնաս մը չ'գայ, բայց ժողովուրդեան... ինչ կըլլայ թող ըլլայ. ժողովուրդը իր գլխուն բան մը չը կընար ընել. անոր աչքը կառավարութեան և իր առաջնորդին ձեռքն է. Աստուած խղճմտանք տայ, ժողովուրդը դպրոց բանալու հրաման կուզէ և քաջակրութիւն կը

խնդրէ, ստեղծեալ առաջնորդը կըսեն թէ դպրոցը ստակով կը բացուի, ստակ ունիք նէ նախ պտղիները տուէք և ապա դպրոց բանալու հրաման ուղեցէ՛ք: Ինչ հոգեւն է թէ ագէտ ու կոյր ժողովուրդը հայերէնը կը մոռանայ օր ըստ օրէ, բողոքական կրօնայ, հռովմէական կրօնայ, կամ տաճիկ կրօնայ: Կը վախճան թէ դպրոցը զպտղին կը խափանէ. և այս պատճառաւ չ'էր որ այս ամառ քանի մը գիւղերու մէջ պատարագ ընելը քանի մը շաբաթ արգելուեցաւ բաճանայից, նոյնպէս կնուէր, պսակ կայնորպէս զի պտղիքը քիչ մը շուտ ժողովուրին. և անոր համար ահաւասիկ թէ գիւղ և թէ քաղաք մեր ժողովուրդն ալ առաջ կ'երթայ այս անձնարած հովուաց շնորհիւ, բայց ուր կը յառաջագիմէ և ինչպէս, չեմ գիտեր: Մեր վիճակի առաջնորդը անկարեկիւր են այս ժողովուրդեան, վասն զի գիւղացւոյն վիճակը առաջնորդարանի մէջ կը տեսնեն, երբ իրենց մածուն սէր, հաւկիթ, հաւ, իւղ և ոչ խար ու ստակ բերած տեսնին և հարկաւ իրենց ներկայացողները քիչ մը որպէս թէ հարուստներէն պիտի ըլլան: Գիւղերը գրեթէ ընաւ չեն ելլար, պատճառելով ճանապարհաց դժուարութիւնը, բայց ինչ դժուարութիւն քանի որ իրենք ձիով պիտի երթան և ընդ առաւելն 10 ժամ տեղ, և այն ոչ թէ մէկ օրը: Այս պատճառաւ այս գաւառաց գիւղերէն շատերը երբէք առաջնորդ մը տեսած չեն, և բուն իսկ զլիսաւոր գիւղերը, ուր եկեղեցիք կը գտնուին՝ հազիւ 10 — 15 տարին անգամ մը առաջնորդի երես տեսած ըլլան, ասոր համար եկեղեցւոյ ստակներ կան գիւղերը՝ հազարաւոր ղուրուշներով մէկին մէկալին վրայ, հաշիւ պահանջող չ'կայ, գիտցողը քիչ, նայող բընաւ չ'կայ: Քանի մը տարի առաջ Ջանա գիւղը՝ որ ծովեզերքին մէկ ժամ և քաղաքին երեք ժամ է, քանի մը ընտանիք բողոքական եղան, որ դեռ ևս կան. ասոնց դրակից հայեր քանիցս թախանձեցին առաջնորդին որ

իրենց միւս գիւղացիները յորդորէ ու հաստատէ՝ որ կրօնափոխութիւնը բոլոր գիւղի մէջ չ'ճարակի, և քանիցս ալ եկեղեցուց դուռը մեծ կռիւնքի եղան. սակայն անհնարին եղաւ. զանիկա իր առաջնորդարանէն շարժել. ընդհակառակը բողոքական քարոզիչը շաբաթը երկու անգամ երթալով՝ հաստատեց զանոնք, և քիչ ժամանակէն իր մէկ աղջիկն ալ հոն հարս տարաւ. Ահա այսչափ է մեր վիճակի առաջնորդաց իրենց հօտին ըրած այցելութիւնը և այս թշուառ ու անմխիթար ժողովրդեան յայտնած կարեկցութիւնը. ժողովուրդը ասոնք տեսնելով օրըստ օրէ կը զայթակղի և կը յուսահատի, մէկ կողմէն ալ իր տգէտ քահանայից շնորհիւ խոր տգիտութեան և կուրուծեան մէջ կը խարխաբէ, և քանի որ ժողովուրդը մը այս վիճակին մէջ կը գտնուի՝ ինչ կարելի է հոն յուսալ յառաջադիմութիւն, իրաւունք, արդարութիւն, օրինաւորութիւն և հաւասարութիւն հակակրօնից մէջ, յայտնի է որ միշտ ստրուկ պիտի մնայ և ցնորական ու աւելորդապաշտական նախապաշարմունքներով լի:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ.

Այս ժողովուրդը որչափ որ տգէտ ու կրօնից անտեղեակ է, այսուամենայնիւ ջերմեռանդ, նախանձախնդիր և կրօնասէր է. եկեղեցիք գիւղերու կեդրոններ հաստատուած են. քանի մը ժամ հեռաւոր տեղերէ շաբաթն անգամ մը եկեղեցի կերթան՝ պատարագ տեսնելու. իրենց պաշարն ալ հետերինն առնելով, պատարագը կիրակէ օրեր և կիշտ կէսօրի մօտ ատենները կ'ըլլայ հեռաքնակ ժողովուրդը հասնելու համար, որոնք կիրակէն եկեղեցի դացած օրերը՝ միայն եկեղեցւոյ ճանապարհորդութեամբ կ'անցընեն. մանաւանդ ձմեռ ժամանակ. շատերը բոկ ու կիսամերկ վիճակի մէջ կ'երևան հոն. իրենց դեղջուկ ժողովատներ եկեղեցւոյ արձակավայրը կըլլայ. նոյնպէս տուրքերը ժողովելու համար զապտիէներն ալ հոն կ'երթան զանոնք գտնելու:

Գան գիւղեր ալ որ եկեղեցի և յատուկ քահանայ չ'ունին. ինչպէս է Փլաթանայ աւանի երկու ժամ բարձրը գտնուած Սաթարի գիւղը, ուր 60 տան չափ Հայք կը բնակին, որոնք ոչ եկեղեցի, ոչ դպրոց և ոչ իսկ յատուկ քահանայ մը ունին. քահանայն չորս հինգ ժամ հեռուէն կը դիտէ. ասոր համար ժողովուրդը հայերէն բարբառը և եկեղեցական ու հարսանեկան և ազգային այլ և այլ արարողութիւններն, հանդէսներն ու սովորութիւնները մոռնալու վրայ է. որոցմէ բանի մը տարուայ մէջ երեք անձինք տաճկացած ալ են:

Գիւղերու քահանայք որոնք իննի չափ են, բոլորն ալ կարի տգէտ են ՚ի կրօնականս, անուս և անփութ յուսումն. մինչև անգամ անսխալ տուն մը աւետարան կարդացողը (թէ և գրեթէ միշտ միևնոյն աւետարանները կը կարդան զորս իբր սերտած են.) մատնանիչ ցուցնելու արժանաւոր է. քաղաքը գտնուած չորս քահանայից երեքն ալ անոնցմէ մեծ տարբերութիւն մը չ'ունին այս մասին, որոց երկուքը Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի եկեղեցասիրութեան կենդանի վկայներն ու արձանները պիտի համարուին: Գիւղերու քահանայք ամենն ալ իրար վրայ գրեթէ 100 աւան տնէն աւելի ծուխ ունին. ասոնցմէ շատերը միշտ ժողովրդեան հետ ըմբոստ և խիստ վարուելով և զանոնք խռովելով՝ բաւական գայթակղութեանց տեղիք կուտան. բոլորն ալ գրեթէ ապրուստի համար քահ. եղած և բոլորն ալ հարստացած են՝ ժողովրդեան չնորհիւ. սակայն և ոչ մէկն ալ գոնէ եկեղեցւոյ գպրութեան համար երկու տղայ կը վարժեցընէ. ալ ինչ կրնայ ընել տգէտ ժողովուրդը, բանի որ իր լոյսը խաւար և աղը հոտած է: Երբեմն այնքան մաքուր խիղճ և զգայուն սիրտ կ'ունենան, որ մետաքս առնելու համար շերամ չ'սպաննել և սպանութեամբ չ'մեղանչելու համար՝ եկեղեցւոյ բեմին վրայ կը բարոդեն թթենիները արմատաքի խել և կը յաջողին ալ: Ոմանց եկեղեցւոյ մէջ շարժումներն և տուած բարոզնին, սրբազան բեմի վրայ պատարագի ատեն հագած սովորական պիղծ տրեխնին՝ այլովքն հանգերձ բոլորն ալ խիստ հետաքրքրութեան արժանի բաներ են՝ Հայաստանեայցս ս. եկեղ. մեծ վայելչութեանը նկատ-

մամբ, և յիրաւի 'ի զարմանս կըշարժեն զմարդ։

Քահանայից հեռաւորութեան պատճառաւ երբեմն երբեմն անհաղորդ ննջեցեալներ, անկոնք և անկարգ թաղումներ ալ տեղիք կ'ունենան։ Ժողովուրդը տեսակ տեսակ ցնորական հեթանոսաւայել գաղափարաց և կախարդութեան ու հմայից հաւատալուն համար՝ քահանայներէն ոմանք համայնիներ շինելու ալ տեղեակ են, որով ամէն ազգէ ալ բաւական ստակ կըքաշեն։ Այդ՝ քաղաքական և նիւթական մասերուն պակասութեան պատճառը կառավարութեան կեդրոնական դպրոցներ չ'բանալն ու երկրագործութեան խնամք ու րաջալերութիւն չ'տալն է ըսենք։ հիմա ազգայինին ու կրօնականին ինչ ըսենք։ այս մասին ալ յայտնի է, որ բարեկիրթ և ուսեալ քահանայներու և ժողովրդասէր առաջնորդներու խիստ պէտք ունինք, որոնք պիտի կրնան մեծամեծ գործեր ու ծառայութիւններ կատարել, թէ Ազգին և թէ Տէրութեան։

ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՔ ԵՒ ԲՆԱԿԻԶՔ.

Որքան որ այս գիւղերու եկեղեցեաց թիւը յայտնի է, այնքան անյայտ է անոնց ժողովրդեան թիւը. և ասիկա ինչպէս փորձով գիտեմ՝ միայն այս վիճակիս համար չէ, սակայն այս գիւղերը՝ ինչպէս նաև ձանկիկ վիճակն ալ Պոնտական և ձանկիկ լիւրանց շղթայներու դժուարութեամբ վայրերը բազմօրեայ ճանապարհներ ցան ու ցիր սփռուած՝ և օտարի մը անձամբ չըջել ու առանձին տնակները հաշուելը կարի դժուարին ու անհնարին ըլլալով՝ մանաւանդ այլ և այլ նկատմամբ ժողովուրդն ալ ինք գինք ճամբորդներէ և քննիչ հետաքրքիրներէ ծածկելու մեծ խնամք ու փոյթ ունենալով՝ զրիթէ միշտ անորոշ և անոտոյգ մթնութեան մը մէջ ծածկուած մնալ յաջողած է. մանաւանդ առաջնորդաց ցուցակներէ շատերու անունը խուսափած է՝ պտղիներու օր ըստ օրէ բարձրանալուն պատճառաւ, չ'ասեմ փոխարէն բարոյապէս օգուտ մ'ալ չ'քաղելնուն պատճառաւ, շինական քահանայք և իշխանք ալ իրենց շահ հոգալով ժողովրդեան այս գործին օգնական՝ մանաւանդ թէ հեղինակ են. հիմա ազգը թող օրինաւոր հաշիւ գտնայ. ինչ կարելի է ըստ իս՝ բանի որ աշխարհագիրը

ընկել ժողովուրդը կը սոսկայ, և ծածկուելով կը կարծէ թէ ապագային մէջ դօրք և ուրիշ ծանր տուրքեր տալէ պիտի ազատի: Ուստի հիմա մեր յայտնած ~~Գլխերը միայն առաջնորդաց ծանօթ եղածները՝ որով և միշտ հաշուարին քառասուն նուազ պիտի ըլլան:~~

Տրապիզոնի առաջնորդական սեպհական վիճակը կրնայ բաժանուիլ այսպէս. Տրապիզոն քաղաք. Տրապիզոնի արևելեան՝ այսինքն Գովաթա գաւառի գիւղեր մինչև ցեքովանէ գիւղ Սիւրմինէի 9 ժամ երկարութեան, Տրապիզոնի արևմտեան, այսինքն՝ Աղճապատ գաւառի գիւղեր մինչև ցՄաշա գիւղ 9 ժամ, այս մասին վրայ կրնան սեպուիլ նաև քաղաքի հարաւային կողմի գիւղերը, որոնք Մաշկա գաւառին մէջ են Տէղէրմէն Տէրէսի գետին ձախ կողմը, որոց վերջին ծայրն է Զիդաքսա գիւղը 5 ժամ քաղաքին: Փօլ աւան ծովեզերեայ յարևմուտս Տրապիզոնի 11 ժամ: Էլէու ծովեզերեայ աւան 17 ժամ Տրապիզոնի, Թրիբուի քաղաք 22 ժամ և Քիրեսուն քաղաք 34 ժամ Տրապիզոնի: Տրապիզոնի առաջնորդութեան մաս է նաև Կիւմիւշ-խանա 24 ժամ հեռի, և խաս գիւղեր անունով Բայբերդու վիճակի 6 գիւղերը: Այս ետքերս Արդն քաղաքն ալ այս վիճակին հետ միացաւ՝ մի և նոյն վալիութեան մէջ զըտնուելուն: Ինչպէս նաև յետոյ Ճանիկն ալ իր մասերովը:

Տրապիզոնի մէջ հայք են 800 ի մօտ առանձին ընտանիք, երեք եկեղեցիք կան հին և փոքրիկ ու անշուք, որոնց անուններն են Աստուածածին կամ ս. Օգոսէնտ. ս. Ստեփաննոս կամ 2արխափան և ս. Յովհաննէս. և քաղաքին հարաւային կողմը մէկ ժամ հեռու ս. Ամենափրկիչ վանք բարձր դիրքով, որուն մէջ միայն աշխարհական երկրագործ ընտանիք մը կը բնակի՝ տնտես անունով: Ասիկա Տրապիզոնի պարծանք մը կրնայ ըլլալ՝ եթէ գործունեայ վարդապետ մը իր մէջ ունենայ, քիչ միջոցէն փոքրիկ գիշերօթիկ դպրոց և տպարան մը կրնայ ունենալ: Այսօրուքնէ 20,000 դահեկան եկամուտ կրնայ բերել՝ եթէ քիչ մը խնամք ըլլուի. իսկ եթէ վստահելի և գործունեայ վարդապետ կամ աշխարհականի մը ձեռք անցնի ու երկիրները մշակել տայ ըստ օրինի՝ միջին հաշուով հինգ տարին ետքը 50 հազար դահեկանին աւե-

լի միայն երկրագործութենէ կրնայ առնուիլ. թող ուլտաւորներէ եկածը, որ արդէն հինգ հազարէն աւելի կ'ուզայ տարին: Վանքի կալուածները մշակելու մասին գրած յատակագիծս չ'կրցայ գտնալ: Տրապիզոնի մէջ չորս բահանայք կան ծխատէր տ. Համբարձում ա. բահ. Տէր-Մէլքոնեան, տ. Յակոբ ծերունի Մինասեան, տ. Բարդուղիմէոս Կիւմիշխանցի, և տ. Թաթէոս Աղաճանեան: Տէր Կարապետ Տաւրչեան՝ անպաշտօն: Դպրոց մէկ՝ երկսեռ (այս օրուան վիճակին չնայելով) 500 ի չափ աշակերտք. որոց 100 ը միայն օրիորդք են, որ բաղարիս համար բնաւ բան մը ըսել չէ, 13 պաշտօնեայք, որոց մէկը տնտես է. ուսմունք քրիստոնէական. ազգային և սրբազան պատմութիւն, ժուարանութիւն, աշխարհագրութիւն, ալճէպրա, տօմարակալութիւն, հայկաբանութիւն մինչև ցտրամաբանութիւն, դաղղիարէն և տաճկերէն՝ լեզուք: Տարեկան ծախք 40 հազար: Ազգային պարտք 300 օսմ. լիրայէն աւելի՝ տոկոսաւոր, եկամուտ՝ վանքէն և իր անդաստաներէն, երեք եկեղեցիներէն, ազգային 13 մաղաղա և խանութներէն 40 հազարի մօտ, դպրոցի և ուրիշ տոմսակները գուրս: Ազգային հաշիւները արդի թաղ. խորհուրդը կաշխատի կարգի դնել և ծախք ու եկամուտ մէկ տարուանը գումարել և թաղ. խորհրդոյ դիւանը արձանագրել, որպէս զի գիտցուի թէ ազգը ինչ աղբիւրներէ հրքան եկամուտ և տարեկան քանի տեղ և որքան ծախք ունի, և ըստ այնմ ապագային կարգադրութիւնները այն յատակագծին վրայ տնօրինուին:

Տրապիզոնի արևելեան գիւղօրէք, դաւառ Գովաթա, Զէֆանոզ գիւղ 2 ժամ Տրապիզոնի, գիրք բարձր և գուարճալի՝ նոյնպէս և օդ. բաւական ամփոփ, տունք 40. եկեղեցի մէկ. նոր՝ կամարակապ և քարաշէն, ս. Թորոս, բահ. և դպրոց չ'ունի: Ասոր արևելեան հարաւը Սամառուքսա գիւղ, սահմանակից իրեն, գիրք բարձր, օդ առողջ՝ բայց խոնաւ. ցրիւ և տարածութիւն երեք ժամ. տունք 65, թաղ 8, Ստիֆանոսլի, Կրոմիլա, Մանդէլէր և Տուրխա, Քէշիշլի, Մինասլի, Սկաֆիեա, Տուռնաօղլի և Զօշարա: Եկեղեցի մէկ Սկաֆիեա թաղին մէջ. սուրբ Լուսաւորիչ կէս քարաշէն, այսինքն՝ միայն խորանը կա-

մարակապ և եկեղեցւոյ ծածրը փայտաշէն, քաղաքէն $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռու: Քահանայ մէկ տէր Յովհաննէս Մալիեեան: Զանայ գիւղ Սամարուքսայի արեւելքը անոր սահմանակից. դիրք չափաւոր բարձր, օդ մէկ մասը, ծովեզերքի կողմը միասակար. ցրիւ և տարածութիւնը գրեթէ երեք ժամ. (այս տարածութիւնը գիւղին երկարութիւնը իմանալու է). տունը 75. Թաղ 5. Կուխլա և Կոխալի, Մարայլար, Աֆիանց, Ծենկեղա և Կիւշանայ. Զէն եկեղեցիք երեք. 1. ս. Սարգիս 'ի Սարայլար՝ $3\frac{1}{2}$ ժամ քաղաքին. նորակերտ՝ կամարակապ և բարձր՝ որ առաջնորդաց անփութութեան յապացոյց բանի տարիէ 'ի վեր պատարագ կ'ըլլայ իր մէջ և օծուած չէ. բանի մը գիշեր ալ առաջնորդը եկեղեցւոյն բովի տունը ննջած է նախընթաց ամառ և իրեն ալ յայտներ ու առաջարկեր են. բայց չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ համար չէ օծեր: 2. ս. Գէորգ 'ի Ծենկեղա՝ քարաշէն և հին մէկ ժամ հեռու միւսէն. 3. ս. Սարգիս 'ի Կիւշանայ կիսականգուն կամ կիսաւերակ. մէկ ժամ հեռու միւսէն և 5 ժամ քաղաքէն: Քահ. մէկ տ. Սարգիս Կոստանց. դպրոց մէկ 'ի Սարայլար, աշակերտը և աշակերտունիք 45-ի չափ: Կալաֆկա Զանայի հարաւային կողմը և անոր սահմանակից. դիրք բարձր լեռանց կողերու վրայ. օդ ազնիւ, քիչ խոնաւ, ցրիւ՝ տարածութիւն 6 ժամ երկար. տունը 100. Թաղը 13 Տոռնա գետի երկու կողմերը՝ վարէն վեր սկսելով. Տոռնա, Քեան, Կալաֆկա: Արտըճ Մէսէխորի. Սամերա. Կատարուքա. Ապիեօն. Փիրենսնուտ. Խամու. 2էփնելի. Պաճուլակ. Սիֆտէր և Սուկուրի. Եկեղեցիք երկու ս. Գէորգ 'ի Մէսէխոռ կէս քարաշէն, և ս. Լուսաւորիշ յԱպեօն՝ նոյնպէս նորակերտ և կէս քարաշէն. (Այս եկեղեցին և իր ժողովուրդը Ուղ մեծ գիւղին կրկնաբերին): Քահանայը 2. տ. Կարապետ Ղուկասեան 'ի Մէսէխոռ. և Տէր Յովակիմ Սուկուրեան այրի՝ յՈւգ. Դպրոց նոր այս ամսոյս մէջ բացուեցաւ 'ի Կալաֆկա, աշակերտք 45 արդէն. բայց մեծ յոյս կայ աւելանալու: Կալաֆկայի արեւելեան հարան է Սիւրմէնէ գաւառը. ուր կըզանուի Բէրվանէ հայաբնակ գիւղը 35 տուն հայերով, ծովեզերեայ Սիւրմէնէ աւանէն 6 ժամ դէպի լեռը անտառներու մէջ. օդը ազնիւ՝ բայց քիչ խոնաւ.

տարածութիւնը $2\frac{1}{2}$ ժամ. թաղ 3. Մախթելա. Կալամանոս և Բէրվանէ. հիւղեցի մէկ. կէս քարաշէն, ս. Լուսաւորիչ անունով՝ ՚ի թաղն Կալամանոս. քահանայ մէկ այրի՝ տ. Մատթէոս Մինասեան, հղթար տ. Յակոբայ, որ քաղաքը կը բնակի. դպրոց չկայ:

Տրապիզոնի արևմտեան գիւղօրէք, գաւառ Աղճապատ և Մաշկա. Անիֆա և Վերանայ՝ Մաշկայի մէջ, Մալա և Սաթարիեա՝ Աղճապատի մէջ:

Անիֆա գիւղ էղէրմէն տէրէսի գետին վրայ՝ անոր ձախ կողմը. Տրապիզոնի 2 ժամ. դիրք՝ բաւական բարձր. անտառք քիչ. օդը աղնիւ. տները ցրիւ, տարածութիւնը երկու ժամ ու կէս. տունը 87 թաղ 5. Երդայիա. Ծեֆրինկա. Անիֆա. Դօց. Թօփաշլի և Տէլի պալթա. հիւղեցի 2. ս. Լուսաւորիչ նորակերտ կէս քարաշէն ՚ի Դօց. և... յԱրդալիա. Քահանայ մէկ տ. Մաղաքիա Քահրիմա. նեան. դպրոց չկայ. Վերանա գիւղ սահմանակից Անիֆայի՝ երկու ժամ անոր հարաւային կողմը, միննոյն գետին վրայ. դիրք բարձր և լեռանց մէջ. օդը աղնիւ. տարածութիւն $2\frac{1}{2}$ ժամ, տուն 84. թաղ 4. Կրոպի, Վերանայ. Նոխածլինա և Զիշպսա. Եկեղեցի 2. ս. Լուսաւորիչ նորաշէն կէս քարակերտ՝ ՚ի Կրոպի, և ս. Սարգիս Նոյնպէս խորանը կամարակապ՝ ՚ի Վերանայ. քահ. մէկ. տ. Մատաթիա Տէրտէրեան. դպրոց չկայ. Մալա գիւղ Վերանայի արևմտեան կողմը 3 ժամ անկէ հեռու, Սերայի գետին վրայ՝ ասոր երկու կողմերը. դիրք բարձր՝ լեռնային. անտառուտ և օդը առողջ՝ բայց մառախլապատ և խոնաւ. Տարածութիւն կամ երկարութիւն 3 ժամ. տունը 141. թաղք 9. ձորին վարի կողմէն սկսելով Զաւուրտիւ, Կապան, Կապարան, Կատուլ, Թարաքճեղի, Կիւնէյ, Ազրօյ Մալա և Միմերա, որ 9 ժամ է քաղաքէն. ունին հիւղեցի 2. ս. Յարութիւն՝ միջակ մեծութեամբ և միայն խորանը կամարակապ՝ ՚ի թաղն Ազրօյ. և ս. Թորոս՝ նորաշէն կէս քարակերտ՝ ՚ի գիւղն Կապան. Քահ. 2. տ. Յովհաննէս Քէշիշեան և տ. Մկրտիչ Դալստեան. դպրոց չկայ. Սաթարիա գիւղ Մաշկայի հիւսիսային կողմը 4 ժամու չափ անկէ հեռու և երկու ժամ Փլաթանայի, դիրք բարձր լեռան մը երկու երեսին վրայ, արեւելեան

երեսը Կալանիմայի ձորոյն վրայ կընայի. տունը ցրիւ 45. տարածութիւն 2 ժամէն աւելի. թաղ 4. Էֆթեբիլի. Ախանտա. Կիւնէյ և Կուլ մահալլէ. ոչ եկեղեցի, ոչ բահանայ և ոչ դպրոց կայ. Մաշայի բահանայր զանոնք կը հովուեն:

Փօլ 10 տուն Հայք. եկեղեցի բան չկայ. Էլէուլ մէջ Հայք 27 տուն. քահանայ և դպրոց չ'կայ. եկեղեցի պարզ նորակերտ կամարակապ ս. Լուսաւորիչ անունով. աս ալ բանի մը տարի է շինուիլը, բայց դեռ օծուած չէ. հոս ալ եպիսկոպոսը կարծեմ ալեկոծութեամբ բնկեր և դիշեր մը մնացեր է. և ժողովուրդն ալ աղերսարկու եղեր ու չէ բնդունուեր, Թերիքօլի՝ տունը Հայոց 40. եկեղեցի մէկ ս. Աստուածածին՝ կամարաշէն բահ. մէկ տ. Սիմէօն Տէր-տէրեան. դպրոց մէկ՝ չափաւոր բարեկարգ, Հայկաբանութիւն, գաղղիարէն և տաճկերէն լեզուր. Քերիսին բաղար տունը Հայոց 88. Եկեղեցի 2. ս. Մարգիս, հին և բարափոր, ս. Լուսաւորիչ՝ նոր և հոյակապ. բահանայր երկու. բնիկ՝ Տէր Յովհաննէս. նորեկ Թամզարացի Տէր Դրիգոր Պճեանց. դպրոց 1. ուսմունք հայկաբանութիւն, գաղղիարէն և տաճկերէն լեզուր. Փօլի և Էլէասի Հայք Թամ. գարայէն մօտ տարիներս գաղթած և ամենքն ալ վաճառական են:

ԱՐԴԻԻՆ ԿԱՄ ԱՐԴՈՒԻՆ ԵՒ ԿԻՄԻՇԻԱՆԷ.

Տրապիզոնի առաջնորդութեան հեռաւոր մասերը կը համարուին Արդուին և Կիմիշխանէ. Արդուին խուրէէն 14 ժամ դէպ 'ի ցամաքի ներսն է. Պաթումէն ալ ձորոս գետով կ'երթացուի 3 օրէն, և ձմեռը մենակ այս ճամբան կը բանի, որով Արդուին երկու (իսկէլէ) կունենայ. Արդուինի մէջ 150 տան չափ Հայք կը բնակին. Հռովմէականք մենակ քաղաքին մէջ հայոց չափ չորս կան՝ թող գիւղերը. գեղերը բնաւ Հայ չկայ. և այն 150 տունն ալ ոչ այցելու գացած է, ոչ օրինաւոր քահանայք ունին և ոչ դըպրոց. խիստ խեղճ և առանձին վիճակի մէջ ըլլալով կը կասկածուի թէ քիչ ժամանակէն պապականութիւնը զանոնք ալ կ'ըլլէ. և Տայոց այս մասէն ալ Հայութեան հետքը բոլորովին ջնջուի. ունին հիմա 1 եկեղեցի ս. Աստուա-

ծածին անունով, բաւական հին մեծ և հոյակապ, քահանայ 2. տ. Իգնատիոս և տ. Մելիտոս՝ նորեկ. Դպրոց մէկ. մանկունք 70. ուսմունք հասարակ ընթերցանութիւն. ժողովրդեան վիճակը միջակ. առևտուրը յաջողակ.

Գիւմրիսանէ Տրապիզոնի հարաւային կողմը կիլիկայ. ամրան ճանապարհով 18 և ձմրան՝ 24. բնակիչ հայք 250 տուն. շրջակայները բնաւ հայ չ'կայ. Քաղաքին մէջ ունին մէկ եկեղեցի ս. Աստուածածին անունով, հոյակապ և հին. քահանայ շորմ՝ տ. Մատաթիա Թօքմանեան, տ. Անդրէաս Տէր Անդրէասեան, տ. Մեսրոպ Չէհլէմեան և տ. Մատթէոս Սիմիկեան. Դպրոց մէկ. ուսմունք միայն հայերէն:

Գիւմրիսանէի հարաւային կողմը անկէ մէկ օր հեռու և Բայբերդի շուրջը Բայբերդի և Սպերու դաշտերուն մէջ ցիր ու ցան 6 գիւղեր կան (խառ բօյլէր) կոչուած, որոնք հին ժամանակներէ 'ի վեր Գիւմրիսանէի գայմադա. մութեան և Պոնտոսի առաջնորդութեան մասը համարուած են. սակայն երկուքին նկատմամբ ալ խիստ ասօրինաւոր և վնասակար է այս բաժանումը. և կրնայ զեղծմանց առիթ և ժողովրդեան ալ վնասակար ըլլալ. և բուն իսկ հոգևոր ու քաղաքական կառավարութեանց ալ շատ պարագայներու մէջ դժուարութիւն և ծանրութիւն համարուիլ. մէկ խօսքով այս գիւղերը ամենայն մասամբ միմիայն Բայբերդի կը վայելեն, ուրկէ ամեն բան շուտով կրնայ կարգադրուիլ. Այս գիւղերը մէկգմէկէ բաւական հեռու են. մէկ ծայրէն միւսը 12 ժամ: Ասոնց անուններն են իրենց բնակչաց թուով. Նախ Բայբերդի արևմտեան դաշտէն սկսելով՝ Քունթա գիւղ 6 ժամ Բայբերդի. բոլորը հայ 70, եկեղեցի մէկ ս. Աստուածածին կէս քարաշէն. քահանայ 2. տ. Ղուկաս Մարտիկեան և տէր Սարգիս Մարտիկեան. դպրոց չկայ. Պալախոռ դիւղ՝ Բայբերդի 4 ժամ, հիւսիսային կողմէ. մինակ հայք 56 տուն. եկեղեցի 2. երկուքն ալ փայտաշէն ս. Գէորգ և ? . քահանայ մէկ տ. Յակոբ Խաշիլեան. Այս երկու գիւղերն ալ կրնայ մէկ մէկ դպրոց բացուիլ՝ որ արդէն չ'կայ. իսկ միւսերը քիչուոր և աղքատ են: Նիւ՝ Բայբերդու արևելեան հարաւային կողմը 3 ժամ. Սպերու դաշտին մէջ. միայն հայք

18 տուն. եկեղեցի ու նիկողայոս նոր և կէս քարաշէն. քահանայ տ. Տաճատ Գալֆայեան. դպրոց չկայ: Բնջերկայ՝ մերձ Նիւի. միայն Հայք 12 տուն. քահ. և դպրոց չ'կայ, ոչ ալ օրինաւոր եկեղեցի: Հնձաւերակ՝ միայն Հայք 8 տուն. եկեղ. և քահ. չ'կայ: Ճախմանց գիւղ՝ միայն հայք 20 տուն. մէկ հին եկեղեցի կէս քարաշէն... և մէկ քահ. տ. Գրիգոր: Այս վերջինները բոլորն ալ Ստեբուդաշտի գիւղերն են՝ Բայբերդի առաջնորդական վիճակի գիւղերուն մէջ խառն:

Ճ Ա Ն Ի Կ.

Ճանիկի վիճակը կը բաժնուի Օրդու, Ինիէ և Չարշամպա. հաւանական կ'երթի ինձ թէ այս վիճակը 4000 ընտանիք և թերիս աւելի Հայ պարունակէ, սակայն երկրին դիրքը՝ Տրապիզոնի շրջակայներու նման լեռնային և գիւղերն ալ նոյնպէս տաճկախառն և ցրիւ ըլլալուն օտար մէկը անհնարին է որ անոնց հիւրերը շրջի մի ըստ միօջէ և անոնց ճիշտ թիւը գիտնայ. այլ ինչ որ գիւղացին կ'ըսէ՝ անոր հաւատալու է. Առաջնորդը այս գիւղերուն հաշիւը երբէք չ'են կրցած անել. վասնզի գեղջուկ քահանայք մաս մը կը ծածկեն ժողովրդէն, որ անոնց առաջնորդական հասոյթը իրենք ուտեն. Առաջնորդները իրենք ամձամբ այն լեռները չ'շրջադայելով՝ ուրիշ մէկը քահ. կամ վարդապետ՝ փոխանորդ կը դրկեն անոնց արդիւնքը ժողովել և իրենց հասցընելու. ասոնք ալ ժողովրդէն մեծագոյն մաս մը դարձեալ կը ծածկեն առաջնորդներու աշքէն. և եղածն ալ բոլորովին կ'աղքատացնեն և առաջնորդաց աշքէն կը ձգեն, որպէս զի իրենց աւելի կերակուր ելլայ և երկրորդական որս մ'ալ պատրաստուի. ահա այսպէս է որ մեր վիճակները զրեթէ միշտ անյայտ միջուկեան մը մէջ մնացած են մինչև ցարդ:

Օ Ր Տ Ո Ւ.

Օրտու քաղաքին մէջ 200 տան չափ Հայք կան. ունին մէկ եկեղեցի նորաշէն հոյակապ և փառաւոր. 2 քահ. տ. Եղիա և Թ. Յովհաննէս այրի. դպրոց մէկ. չափաւոր բարեկարգ. ունի զաղղիներէն և տաճկերէնի սկզբունք

ալ. աշակերտք 150 ի մօտ. Օրտուկի գիւղերը 800 տնէն աւելի հայք կը բնակին. սակայն գիւղերուն, եկեղեցիներուն և քահանայից անունները և ժողովրդեան որքանութիւնը ճիշտ իմացած չեմ տակաւին.

Ի Ի Ն Ի Է

Ինիւէ քաղաքի մէջ միայն 80 տուն հայք կան, այս ծովեղերեայ քաղաքաբնակ հայեր ընդհանրապէս վաճառականութեամբ կը զբաղին և Տրապիզոնի հայերէն շատ աւելի հարուստներ կը գտնուին ամէն մէկ քաղաքաց մէջ. Ինիացիք ունին մէկ եկեղեցի ս. Մինաս, միջակ մեծութեամբ գետնափոր և կամարակապ, մէկ ք. Տէր Մարտիրոս. Դպրոց մէկ շափաւոր բարեկարգ, սկզբունք լեզուագիտութեան. Դիւզօրէք Ինիայի Պալլըխ գիւղ 60 տուն հայք, մէկ եկեղեցի. (Ճանիկի վիճակի մէջ քարաշէն եկեղեցի գրեթէ բնաւ չ'կայ, պատերն անգամ բոլոր բովանդակ փայտէ է.) մէկ քահ. Տէր Ստեփաննոս 2ըսըխլի գիւղ 20 տուն. մէկ եկեղեցի. քահ. մէկ նորընծայ տ. Յովհաննէս. Փենիսիս գիւղ 80 տուն, մէկ եկեղեցի, մէկ քահ. տ. Նյիւա. Քեօքիւք գիւղ 30 տուն, մէկ եկեղեցի մէկ քահանայ նորընծայ տ. Դաբրիէլ. Էեօլիւմ տաղը գիւղ 90 տուն, մէկ եկեղեցի ս. Դէորգ. ա. քահ. տ. Դրիգոր Աճէմեան. որդին տ. Պօղոս և տ. Ստեփան. Իւշ Բիւղար գիւղ 80 տուն, մէկ եկեղեցի 2 քահանայ, մէկը տ. Պետրոս Թուլեանց, միւս ևս. Էեօքիւղ քեօյու 60 տուն, մէկ եկեղեցի. քահ. տ. Խորէն. Փացցայի գաւառին մէջ 2ամաշ գիւղ 60 տուն, մէկ եկեղեցի, 2 քահ. տ. Յովհաննէս և տ. Պօղոս իսպառ արգելեալ. Թերմէ գաւառին մէջ Դոճաման գիւղ 80 տուն հայք, մէկ եկեղեցի, 3 քահանայ. Տէր Յակոբ ծերունի. որդին նորընծայ տէր Գարապետ և տէր Դրիգոր այրի.

2 Ա Ր Հ Ա Մ Պ Ա

2արշամպա քաղաքի մէջ տունք հայոց 200. եկեղեցի մէկ նորակերտ մեծադիր և փառաւոր. քահանայք 2 տ. Պետրոս և տ. Թաթէոս այրի. դպրոց մէկ միջակ, աշակերտք 150-ի մօտ. Դիւզօրէք 2արշամպայի.

Աղճա կիննէյ տունը 110, 2 եկեղեցի, 3 քահանայ տէր Սարգիս՝ Թէմէշ մականունեալ. տ. (բէմէնշէճի) անունը չ'կրցայտուգել, և տ. Յակոբ Ուլու Ռունար գիւղ 110 տունը, եկեղեցի մէկ, քահանայ 3. տ. Թաղէոս, տ. Յովհաննէս և տէր.... Էյրի տէրէ գիւղ 70 տուն. եկեղեցի մէկ փայտաշէն բայց խիստ փառաւոր. քահ. 3. տ. Յովհաննէս, տ. Յակոբ և տ. Սարգիս. Ղուրշումլի գիւղ տունը 250, եկեղեցի 2. մէկը խիստ փառաւոր, քահանայք 6, ծերունի տ. Յարութիւն, տ. Նիկողայոս, տ. Ալէքսան՝ այրի, տ. Յովհաննէս, տ. Դաւիթ և տէր... Այվաճըլս գիւղ 100 տունը, եկեղեցի երկու, քահանայք 3, տ. Մարկոս, տ. Պօղոս և տ. Յարութիւն. Էյնէշ և Թաշօլա գիւղը 80 տ. եկեղեցի մէկ, քահ. 3, տ. Յովհաննէս, տ. Գէորգ, որդին դարձեալ տ. Գէորգ. 2աթալս գիւղ տունը 80, եկեղեցի մէկ, քահ 2, տ. Առաքել, որդին տ. Յարութիւն. Այս գիւղերու մէջ ինչպէս ըսինք շատ մը ծածկուած տներ կան, և 80 տնուոր գիւղը մինչև 130 — 140 տուն ըլլալու է. սակայն դարոց մը չ'կայ ատոնց մէջ. և այս ժողովուրդը Տրապիզոնի շինական ժողովրդէն աւանդ կեանք ու ապրուստ ունէր քանի մը տարի յառաջ. սակայն հիմա քիչ մը ընկած է առաջուան վիճակէն, այսու ամենայնիւ եթէ խնամք տրուի՝ շատ մը դպրոցներ կրնայ բացուիլ և ժողովուրդը երջանկութեան առաջնորդիլ. քանի որ ընդարձակ երկիր ունին և միանգամայն բարեբեր և բաւական ալ վաճառականութիւն կայ դաւառին մէջ. մետաքս ալ արդէն քիչ մը սկսեր են արտադրել և օր ըստ օրէ շատցնելու վրայ են իրենց թթնինները¹⁾։

¹⁾ Այս տեղագիրը, որ մենք ձեռք բերինք 1896 թուին Տրապիզոնում, պատրաստել է Պ. Թումայեանցը Խրիմեան Հայրիկի պատուէրով (այժմ Վեհ. Կաթ. ամ. Հայոց)։